

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

ГАНЧЕВ Олександр Іванович

УДК 314.1-044.922:061.2(=163.2)](477-89Бес)«18/19»

**ДЕМОГРАФІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ БОЛГАРСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ
ПІВДЕННОЇ БЕССАРАБІЇ (XIX – ПОЧАТОК XXI СТОЛІТЬ)**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Запоріжжя – 2020

Дисертацією є монографія.

Роботу виконано на кафедрі джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
Мільчев Володимир Іванович,
Запорізький національний
університет, декан історичного
факультету.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Андрєєв Віталій Миколайович
Київський університет імені Бориса
Грінченка,
професор кафедри історії України;

доктор історичних наук, професор
Волошин Юрій Володимирович,
Полтавський національний
педагогічний університет
ім. В. Г. Короленка,
професор кафедри історії України;

доктор історичних наук
Філас Віктор Миколайович,
Комунальний заклад вищої освіти
«Хортицька національна
навчально-реабілітаційна
академія»,
доцент кафедри дизайну.

Захист відбудеться 18 грудня 2020 р. об 11.00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 17.051.01 у Запорізькому національному університеті Міністерства освіти і науки України за адресою: 69600, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66, корпус 1, ауд. 61.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Запорізького національного університету Міністерства освіти і науки України за адресою: 69600, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66, корпус 2.

Автореферат розісланий 18 листопада 2020 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Ю. О. Каганов

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Демографічна ситуація, її потенціал та ризики на майбутнє – одна із найбільш популярних тем України. Вона актуалізується у різних проєкціях суспільної практики, продуктивно та маніпулятивно обговорюється на рівні експертного товариства. У контексті цього напряму сучасної суспільної думки превалюють перспективні прогнози щодо майбутнього країни та її громадян. Разом із тим, через певний брак адекватних джерел та майже відсутність надійного інструментарію подібні теми не розвиваються у ретроспективних вимірах. На жаль, історична демографія залишається на периферії як академічної, так і соціальної діяльності.

Саме у межах цього напряму є актуальним створення ефективного моделювання демографічних процесів у минулому. Впевнені, що звернення до досвіду популяційного розвитку попередніх етапів людської історії дозволить більш ґрунтовно аналізувати сьогodнішній стан, його особливості й удосконалити можливості наукового прогнозування, чітко окреслювати наявні та майбутні тенденції.

Ще одним аспектом актуальності нашої теми виступають обрії етнокультурного різноманіття України. Сучасне українське суспільство, як і більшість світу, проходить випробування мультикультурністю, інтегральним поєднанням у межах однієї держави, однієї країни спільнот, що мають різний етнокультурний досвід власної минувшини.

У колі цих суспільно значущих питань продуктивним видається дослідницьке звернення до західної частини Південної України, яка залишається одним із проблемних полів в історіографії. У такому історично-етнографічному регіоні (Буджак, Бессарабія, Подунав'я), населення якого не відрізняється гомогенністю, розмістилася виразна спільнота болгар, які мають досвід відтворення своєї культурної особливості протягом двох століть. Вивчення цього специфічного варіанту культури збагачує нас знаннями про поліетнічність українського соціуму.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють початок ХІХ – початок ХХІ ст. Нижня хронологічна межа визначається фактами масового переселення представників болгарського народу у Бессарабії та наявністю формулярних джерел (фіскально-адміністративні переписи 1811, 1816 та 1818 рр.). Верхня межа пов'язана із сьогodenням та забезпечується наявними корпусами поточної статистики – книгами погосподарського обліку. Додає цьому сенсу логіка розвитку болгар Бессарабії, які зараз активно втягнуті до процесів глобалізації та урбанізації.

Географія дослідження репрезентована двома рівнями. Перший – локально-територіальні общини болгар, які утворилися внаслідок переселень і набули відносно автономного розвитку протягом двох століть. Другий рівень відображає, як ці анклавні та їхні кушові утворення входили до історично-етнографічного району Буждака

Метою дослідження є висвітлення демографічних процесів формування й трансформацій етнокультурної спільноти болгар Бессарабії протягом ХІХ – початку ХХІ ст. Аналізуючи рухи цього населення, їхнє відтворення та основні групи чинників, ми намагаємось виявити фактори і моделі адаптації, стабілізації та мобільності у цієї групи шляхом розкриття тенденцій в культурно-демографічних інституціях та практиках. Для досягнення поставленої мети слід виконати такі **завдання**:

- виявити та окреслити джерельну базу вивчення демографічних процесів серед болгар Бессарабії ХІХ–початку ХХІ ст., провести її класифікацію, визначити евристичний потенціал різних типів кількісних даних, створити електронну (цифрову) базу даних, яка б забезпечила адекватними свідченнями статистичні реконструкції;

- проаналізувати історіографічні здобутки дослідження болгар Бессарабії, з'ясувати дискусійно-проблемні поля та потенційно-продуктивні напрями;

- опрацювати новітні напрями кліометрики та історичної антропології, знаходячи найбільш ефективні методи пізнання демографічного відтворення населення, розробити дослідницький інструментарій обробки баз даних, використати продуктивні засоби інтерпретації результатів;

- визначити зовнішні передумови відтворення болгарської спільноти у Бессарабії протягом ХІХ – початку ХХІ ст., чинники її формування, адаптації та розвитку, реконструюючи основні тенденції у процесах етнокультурної та соціальної динаміки в рамках різних держав і режимів;

- відтворити та простежити демографічні фактори й аспекти всього періоду життєдіяльності групи, виявити закономірності та потенціал природних рухів та їхніх важливих складників – народжуваність і смертність;

- простежити соціальні стратегії та структурувати форми шлюбності та її інституційні форми в історичній динаміці ХІХ – початку ХХІ ст., виявити роль традиційних механізмів створення й еволюції родинних колективів у відтворенні болгарської спільноти та версій її культури у регіоні;

- описати і встановити типи й структури сімейних колективів болгар Бессарабії, що є віддзеркаленнями соціальних механізмів міграції, адаптації та еволюції спільноти в умовах регіону та обставинах історичного розвитку, охарактеризувати потенціал сталості й інноваційні засоби домогосподарств у культурі життєзабезпечення та соціальних структурах;

- узагальнити відомості різних типів джерел щодо кількості болгар Бессарабії, розглянути і проаналізувати природні та механічні форми приросту цього населення, охарактеризувати його статево-вікові структури як потенціал та, водночас, як результат цих процесів.

Об'єктом дослідження визначаємо етнокультурну спільноту болгар Південної Бессарабії.

Предметом роботи виступають демографічні аспекти процесів формування, адаптації та розвитку болгар у Північно-Західному Причорномор'ї. З таких позицій розглядаються механізми та фактори рухів болгарського населення регіону, проводяться реконструкції сімейно-родових інститутів і соціальних практик.

Методологія та методи дослідження. З метою історично-соціальних реконструкцій застосовані методи аналізу, синтезу, індукції, а також компаративні, дескриптивні, компілятивні та квантитативні методи. Історично-демографічна спрямованість дослідження зробила необхідним використання демографічних та історично-демографічних методів: агрегації даних, реконструкції історії сімей та общин, побудови демографічних діаграм реального та умовного поколінь, діахронної та синхронної версій аналізу даних, конструювання кластерних якостей тощо. Суто історичні методи аналізу були застосовані у трьох варіантах порівняльно-історичної ретроспективи: генетичні, дифузійні й типологічні розробки. Заради реконструкції демографічних процесів було використано оригінальні демографічні методики та прийоми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складником наукових планів і тем кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету «Історія Степової України в усних наративах селян». Держреєстрація в УКРНТІ № 0114U002654.

Наукова новизна роботи визначається тим, що в ній **уперше**:

- застосовано міждисциплінарний підхід, який дозволив виявити історичні обставини формування спільноти болгар Південної Бессарабії та особливості її демографічних трансформацій у просторово-часовому континуумі;
- на прикладі динаміки розвитку етногрупи протягом двох століть продемонстровано евристичні можливості корпусу історичних джерел для виконання теоретичних і практичних завдань науки;
- на підставі обробки та аналізу даних з різноманітних джерел комплексно висвітлено ключові аспекти історії формування, механізмів адаптації та багатовекторність реакції на зовнішні виклики болгарського соціуму;
- введено до наукового обігу та узагальнено фактаж, що міститься у фондах двох архівних установ, виявлено більше 137 одиниць археографічних масових джерел. Під час експедиційних виїздів оцифровано понад 200 погосподарських книг 6 сільських рад (створена база даних налічує 80829 осіб), записана значна кількість інтерв'ю з метою фіксації історичної пам'яті болгар на теренах Південної України;
- визначено детермінанти між формами й характером історичних міграцій та їхнім впливом на процеси демографічного розвитку спільноти;
- проаналізовано етнокультурну варіативність народжуваності та зміни у структурі й історична специфіка смертності серед болгарського населення

Буджака протягом двох століть, виявлено взаємозв'язок трансформаційних процесів показників та створена їх періодизація;

- на підставі змін інституту шлюбу та сім'ї у болгар Південної Бессарабії ХІХ – початку ХХІ ст. виявлено три етапи їх розвитку;

- розглянуто сталість і рухливість статево-вікової структури населення, динаміку чисельності, чинники та моделі приросту населення протягом двох століть та обґрунтовано теорію двох демографічних переходів.

У ході дослідження були **вдосконалені**:

- інструментарій кількісної кореляції між даними різних типів джерел;

- принципи осмислення ролі демографічних ознак у практиці відтворення спільноти;

- наукові підходи до вивчення складників адаптивних стратегій та демографічного потенціалу традиційного соціуму.

Набули подальшого розвитку:

- історичні знання про час та обставини заснування болгарських поселень Південної Бессарабії, формування субетнічних складників спільноти та особливостей її адаптації під впливом зовнішніх чинників;

- уявлення про регіональну специфіку демографічного розвитку болгарської спільноти;

- аналітичні підходи варіативності демографічних змін у суспільстві тяглістю більше двох століть.

Практичне значення одержаних результатів. Фактографічний матеріал, а також теоретичні здобутки дисертації можуть бути використані для підготовки узагальнювальних праць з історії, релігієзнавства та етнології болгарських діаспор світу, окремих регіонів України, Молдови та Болгарії. Емпіричні дані разом із концептуальними проєкціями можуть бути використані при підготовці узагальнювальних праць і навчальних посібників з історичного джерелознавства; відповідних лекційних курсів, спецкурсів і практичних занять із джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін (наприклад, історичної географії) для студентів профільних спеціальностей вищих навчальних закладів України.

Апробація роботи. Основні положення дисертації апробовані на засіданнях кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету. Окремі результати й досягнення були оприлюднені у вигляді доповідей на більш ніж 40 міжнародних і всеукраїнських наукових форумах. Серед них: *Міжнародні: «Історія релігій України»* (Львів, 2004); *«Emerging Citizenship and Contested Identities between the Dniester, Prut and Danube Rivers»* (Галле, Німеччина, 2005); *«Problemele etnologiei si culturologiei»* (Кишинів, Молдова, 2007); *«Culture and Market»* (Люблін, Польща, 2008); *«Social Inequalities and Migration in Post-Communist Societies Searching for Positive Identity of Central and Eastern European Sociology»* (Познань, Польща, 2009); *«V–IX Дриновские чтения»* (Харків, 2007–2018); *«Going global? (Highly) skilled migrants and societal participation»* (Аахен, Німеччина, 2011); *«Предупреждение насильственных конфликтов и*

формирование культуры мира в мультикультурных сообществах» (Сімферополь, 2011); «Бесарабските българи в постсъветското пространство: политика, идентичност, култура» (Софія, Болгарія, 2012); Трети международен конгрес по българистика, (Софія, Болгарія, 2013); «Balkan and Baltic States in United Europe: History, Religion, Cultures II» (Софія, Болгарія, 2014) «Празникът на Свети Кирил и Методий – от националното към европейското духовно пространство» (Софія, Болгарія, 2014); «Twenty five years later (1991–2016): between Soviet past and unclear European and Eurasian future» (Будапешт, Угорщина, 2016); «Between the Worlds: People, Spaces and Rituals» (Софія, Болгарія, 2017); «Болгарські імена в історії України та Молдови» (Харків, 2018); «Межэтнические взаимодействия в этноконтактной зоне», (Тараклія, Молдова 2019). *Всеукраїнські*: «Кайндлівські читання» (Чернівці, 2004); «Українська культура: процеси трансформації» (Київ, 2004); «Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин: перспективи реалізації в Україні» (Одеса, 2008); «Історія Степової України XVII – початку XX століття» (Запоріжжя, 2009); «Соціально-економічні та етнокультурні наслідки міграції для України» (Київ, 2011); «Человек в истории и культуре» (Одеса, 2012, 2017). Сьомі та дев'яті «Новицькі читання» (Запоріжжя, 2015, 2017); «Історія Степової України XVII–XX століття» на вшанування пам'яті професора Анатолія Васильовича Бойка (Запоріжжя, 2011, 2015–2017); «Археологія, етнологія та охорона культурної спадщини Південно-Східної Європи» (Одеса, 2018).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **«Вступі»** мотивовано вибір теми, обґрунтовано її актуальність, висвітлено ступінь розробки проблеми, показано зв'язок з науковими програмами, визначено мету, завдання, предмет та об'єкт дослідження, окреслено хронологічні й територіальні межі роботи, вказано новизну роботи та її практичне значення, наведено дані про апробацію результатів дослідження та структуру дослідження.

У першому розділі **«Історіографія, джерельна база та методологічні засади дослідження»** представлено стан вивчення теми, надана характеристика джерельної бази роботи та визначені теоретично-методичні засади дослідження.

У підрозділі **1.1. «Стан наукового дослідження»** подано аналіз наукового доробку щодо болгар Бессарабії. Проблемно-хронологічний підхід та історично-етнографічний аналіз історіографічної бази дозволяють виокремити три періоди за типовими ознаками. До *першого періоду* – від початку переселення і до кінця XIX ст. – належать праці П. Задерацького, А. Скальковського, П. Кеппена, О. Защука, О. Клауса та інших. Роботам цього періоду властиві дескриптивно-компілятивні методи подання емпіричного матеріалу. У другій половині XIX ст. бессарабсько-болгарські сюжети розглядаються у контексті земської, фіскальної та військової статистики. Болгари регіону представлені як соціально-специфічна група населення у її формально-кількісних показниках. Характер матеріалу дає можливість

використовувати роботи цього періоду як об'єкт історіографічного аналізу і як елемент джерелознавчого корпусу дослідження.

Другий період – вивчення виразності групи – умовно розпочинається наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У цей період з'являються спеціальні наукові праці про болгар Бессарабії Й. Тіторова, В. Алексєєва, М. Державіна. Справжню регіональну енциклопедію видає Л. Берг. У період з 1950 р. по 1980-і рр. посередництвом праць С. Бернштейна, Л. Маркової, Л. Демиденко, О. Хаджиніколової до наукового обігу введено широке коло джерел щодо виразності етнічної культури бессарабських болгар, складено «Атлас болгарських говірок».

Дослідження специфіки соціально-економічного розвитку Бессарабії в працях Я. Гросула, І. Мещерюка, В. Кабузана, О. Дружиніної, І. Анцупова, В. Зеленчука заклали основу вивчення соціальної історії Південної Бессарабії, започаткували студії з досліджень сім'ї та мережі родинних зв'язків як суспільного інституту.

Третій період в історії дослідження болгарського населення Бессарабії розпочинається в 1990-і роки. Він пов'язаний із розвитком болгаристичних центрів: у м. Кишиневі (Республіка Молдова), м. Одесі, м. Харкові, м. Запоріжжі та інших українських містах. Спеціальні дослідження процесу формування болгарської діаспори загалом, та мережі болгарських осередків у Північному Причорномор'ї представлені в роботах: М. Станчева, С. Дойнова, Є. Белової, Т. Бонєвої, В. Наулка. Історичні особливості розвитку групи вивчали: І. Грек, І. Думініка, В. Мільчев, С. Новаков, Н. Руссев, М. Червенков, К. Челак, Д. Хайдарли.

На дослідження специфіки соціально-культурних особливостей групи бессарабських болгар зорієнтовані праці таких членів Одеського наукового товариства болгаристів, як: Ю. Брейтман, О. Прігарін, І. Пушков, А. Шабашов. Дослідження соціальної історії сім'ї бессарабських болгар стає об'єктом кандидатської дисертації М. Філіпової (Кляус). У 2010-х рр. розпочинається системна робота зі встановлення прямих ареалів виходу болгар до Бессарабії.

Аналіз історіографії питання дозволяє стверджувати, що демографічна історія болгарської сім'ї Південної Бессарабії досліджена фрагментарно і потребує системного аналізу з метою створення цілісної картини розвитку сімейно-родинних відносин, які вперше висвітлюються в цьому монографічному дослідженні.

У підрозділі **1.2. «Огляд та характеристика джерел»** визначається евристичний потенціал і здійснюється критичний аналіз різних типів даних, які містяться в законодавчих актах, обліково-статистичних матеріалах, військово-статистичних оглядах та усно-історичних інтерв'ю.

Найбільш інформативна група свідчень представлена масовими джерелами, які дають можливість реконструювати сімейні процеси та дозволяють побудувати моделі кількісного характеру. У першій підгрупі залучені списки переселенців за 1811, 1816 і 1818 рр. та перепис 1835 р., які створюють системну фіксацію інформації про кількість задунайських

переселенців. Ці матеріали дають можливість простежити як динаміку природного приросту населення, так і міграційні процеси. Логічним продовженням перепису 1835 р. стають Ревізії 1850 та 1859 років.

З точки зору історично-демографічного аналізу важливим є залучення військово-статистичних оглядів. Вони містять інформацію про населення, його соціально-вікові та статево-статусні структури, господарство. Описи М. Дарагана (1849 р.) та О. Защука (1863 р.) подають значний фактичний матеріал з історії народонаселення Бессарабії.

Матеріали для кроскультурного статистичного аналізу містять списки мешканців болгарських сіл (Чешма-Варуїта, Імпуцита) за 1863 р., які з'являються після переходу південного Буджака до Молдавського князівства в 1856 р. Вони зберігаються у комунальній установі «Ізмаїльський архів» (КУІА). За схожим формуляром складаються списки мешканців Буджака, що прийняли підданство Румунії у 1924 р.

Після 1940 року в Буджаку поширюється радянська облікова система. Особливе місце у ній займають погосподарські книги, які дають можливість реконструювати склад родини, форму сім'ї та простежити її персоніфіковану історію. Вибірка, що використовується нами у дослідженні, представлена книгами сіл Главани, Задунаївка, Виноградне, Нові Трояни, Дмитрівка і охоплює період з 1941 по 2015 рр. Як унікальне джерело, погосподарські книги дають змогу реконструювати історію як окремих сільських сімей на рівні регіону, так і надати системний аналіз типовим демографічним процесам.

Цінну демографічну інформацію надають документи поточного церковного обліку. В дослідженні наведено аналіз матеріалів метричних книг болгарських колоній Карагач, Ташбунар, Імпуцита, Єнікіой, Кубей, Нові Трояни, Главани, Задунаївка, Чийшія, Кайраклія, Каракурт, які охоплюють період з 1812 по 1850 рр. Метричні книги другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. представлені колоніями Карагач, Імпуцита, Чешма-Варуїта.

Набуття РПЦ в ХІХ ст. рис державної структури призводить до бюрократизації церковних документів. Священники ведуть «Сповідні відомості», що містять особову інформацію про болгарських переселенців, які проходять обряд сповідання. Сповідні книги колоній Імпуцита, Чешма-Варуїта, Чийшія за 1825 р., колоній Кайраклія, Ташбунар, Банівка, Чешма-Варуїта за 1880 р., Чийшія, Кальчева, Чешма-Варуїта за 1915–1917 рр. надають багатий емпіричний матеріал про особовий склад родини, статево-вікову характеристику та структуру поколінь, соціальний статус сім'ї.

Важливим корпусом джерел із значним евристичним потенціалом є офіційні статистичні описи. До дослідження залучені матеріали: російського перепису населення 1897 р.; румунського 1930 р.; переписів радянського періоду 1959, 1970, 1979, 1989 рр.; перепис населення України 2001 р. Подібні статистичні джерела дозволяють провести кількісний аналіз демографічних процесів (динаміку шлюбності та розлучень, народжуваності та смертності).

Отже, комплекси облікових і статистичних документів дають нам можливість простежити тенденції та закономірності розвитку болгарської сім'ї,

з'ясувати фактори, що впливають на типологію, структуру й динаміку змін сімейних відносин протягом періоду з ХІХ ст. до початку ХХІ ст. Решта різновидів джерел – законодавчі акти, усно-історичні та етнографічні матеріали – використовуються як допоміжні.

Репрезентативність джерельної бази дає можливість наукової рефлексії та вичерпного аналізу трансформації структури болгарської родини у контексті соціально-демографічних змін протягом визначеного нами історичного періоду.

Підрозділ **1.3. «Історико-антропологічний підхід та методи роботи»** висвітлює основні принципи дослідження (історизм, квантитативність і системність), породжені методологічними рамками, що формуються у межах «історичної антропології» та її продуктивних галузях: «соціальної історії», «історії повсякдення», «новій демографії» тощо.

Конкретні демографічні категорії аналізу спираються на основні методологічні принципи студіювання руху населення та його складники. Загалом, важливим є розуміння демографічних процесів як подвійного чинника історичного минулого: як результату процесу та потенціалу соціального розвитку. Базовими для нашого дослідження стають теоретично-методичні підходи до студіювання родинних колективів, що представлені в працях: Т. Зелдіна, П. Ласлетта, Дж. Хайнала, О. Ганцької, М. Тодорової. З огляду на цей досвід, сформована робоча гіпотеза дисертації, згідно з якою: болгарська спільнота Бессарабії тривалий час має властивості «перехідного» соціально-культурного типу відтворення населення, якому притаманні властивості як аграрного, так й урбаністичного соціуму.

Продуктивні засади якісного аналізу ґрунтуються на зустрічних прийомах перспективи (коли подія або процес сприймалися як потенціал щодо багатьох варіантів подальшого розвитку) та ретроспективи (коли розшукуються пояснення існуючим явищам шляхом виявлення важливих чинників у минулому).

Специфічною рисою внутрішньої критики виступає контент-аналіз для студіювання великого за обсягом та несистематизованого матеріалу. У дослідженні використане однозначне правило для надійної фіксації потрібних характеристик (принцип формалізації) – сукупність усіх формальних соціально-демографічних якостей індивідуума у розрізі його взаємозв'язку із подібними у родині / територіальній громаді. Частотна верифікація дозволяє узагальнювати ці індивідуальні якості щодо діахронних і синхронних перспектив, ураховуючи частотність проявів (принцип статистичної значимості). Під час обробки матеріалу використовуються методи статистичного аналізу, що набувають свого продуктивного поширення у джерелознавстві та історії: кореляційний, дисперсний, регресійний і кластерний варіанти статистичного узагальнення та упорядкування емпіричних даних. Екстраполювавши методичний досвід історичної інформатики, вдалося виявити й описати основні закономірності процесів історично-демографічного розвитку болгар Бессарабії протягом ХІХ – початку ХХІ ст.

У висновках до першого розділу зазначено, що, незважаючи на традиційність академічної уваги до опису і аналізу статистичних матеріалів стосовно болгарського населення Бессарабії, проблема дослідження демографічних процесів і функціональних структур болгарської сім'ї не була предметом комплексного дослідження, а представлена як дотична відповідно до історичних та соціально-політичних процесів. Накопичений корпус джерел та авторських матеріалів дає можливість проведення відповідного системного дослідження болгарської сім'ї в Бессарабії.

У другому розділі «**Болгарська діаспора Південної Бессарабії (XIX – початок XXI ст.)**» розглядаються основні етапи етнокультурної історії спільноти. Він починається із сюжетів її формування у підрозділі **2.1. «Масова болгарська колонізація Південної Бессарабії (середина XVIII – 1835 рр.)**».

Незважаючи на згадки про болгар Бессарабії в XV ст., основні міграції починаються з середини XVIII ст., та лише з початку XIX ст. можна стверджувати про виникнення референтної групи населення регіону, що проживає окремими поселеннями. Переселення болгар стає наслідком соціально-економічних і політичних процесів, які відбуваються в межах балканських володінь Османської імперії. Крім того, каталізатором процесу стає Російської імперії щодо християнського населення з Балкан.

Процес формування групи болгар у Бессарабії відбувається протягом трьох етапів, початок яких збігається з російсько-турецькими війнами XIX століття. Перший етап розпочинається під час війни 1787–1791 рр. Переселенці першої хвилі (близько 200 болгарських сімей) названі переселенцями наступних хвиль “туканцями”, тобто “місцевими”. Другий етап формування групи зумовлений соціально-економічними наслідками війни 1806–1812 рр. Це період масового переселення християнського населення до Бессарабії, коли докорінно змінюється етнодемографічна ситуація в регіоні. На 1819 р. у Бессарабії мешкає 2294 сім'ї давніх переселенців і 4238 сімей тих, які прийшли після 1806 р. Третій етап масового переселення болгар до Бессарабії спричинений подіями російсько-турецької війни 1828–1829 рр. Як результат, у Буджаку селиться близько 25 тис. болгар, які переважно прибувають з південно-балканських регіонів (Сливенський і Ямбольський округи).

Фактично, на 1835 р. болгарська колонізація Південної Бессарабії є завершеною, хоча поодинокі випадки переселення болгар до Буджака тривають і пізніше.

У підрозділі **2.2. «Адаптація болгарської спільноти до нових умов Південної Бессарабії протягом першої половини XIX ст.»** розглядаються процеси пристосування переселенців до умов Бессарабії: до нового політично-адміністративного, географічного, господарсько-економічного і етнічного середовища. Особливість адаптаційного процесу зумовлена низкою соціально-статусних, економічних і культурних чинників. Статус «задунайських переселенців», наданий в 1819 р. імператорським Указом, юридично закріплює комплекс «прав і переваг», наділяючи етнічну групу соціальним статусом та

економічними перевагами, що певною мірою впливає на консервацію етнічних кордонів групи.

Для управління болгарськими колоніями створюються спеціальні інститути: адміністрація, яка підпорядковується «Конторі іноземних поселенців Півдня Росії», Комітет з опіки іноземних переселенців Півдня Російської імперії (1818), який одночасно займається представництвом і регламентацією прав болгарського населення в Російській імперії; створюється Буджацький колоністський округ (1819), який охоплює території Ізмаїльського, Аккерманського і Бендерського повітів.

Соціальний і майновий статус болгарських колоністів під час переселення не є однорідним, що проявляється в формуванні різних стратегій взаємодії із представниками інших етносів. Значна кількість болгарських поселень має змішаний етнічний склад, що можна пояснити таким чином: колонії створюються на основі вже існуючих поселень; разом з болгарами переселяються й представники інших народів (серби, греки, роми та ін.); відбувається постійна інфільтрація вихідців з різних країн до болгарських поселень. У роботі простежені специфічні процеси конвергенції та дивергенції в межах болгарських колоній, які пояснюють процеси перетворення колоній «задунайських переселенців» у мережу «болгарських» поселень анклавно-кущового типу розселення. Така система проявляється на двох соціально-територіальних рівнях: на рівні сільської громади в межах поселень і на рівні регіону.

Болгарська сім'я Південної Бессарабії на середину XIX ст. під впливом зовнішніх чинників і репродуктивної поведінки досягає максимального за два століття розміру 9,4 особи на сім'ю. Вона набуває оптимальної для її функціонування форми сімейної організації.

Підрозділ **2.3. «Перипетії історії болгарської діаспори (1856 – 1944 рр.)»** розглядає основні сюжети етнокультурного розвитку болгарської групи протягом перманентних соціально-політичних трансформацій, у яких опинився простір Бессарабії. За Паризьким договором від 18 березня 1856 р., південна частина Буджака відходить до Молдавського князівства. Цей період триває до 1878 р. Протягом 1861–1962 рр. відбувається масове переселення болгар з Бессарабії до Північного Приазов'я. Але вже за результатами російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Болгарія отримує незалежність, а Росія повертає собі втрачену у 1856 р. частину Бессарабії. Болгарські колонії опиняються в єдиному соціально-політичному просторі.

Болгарське село XIX – початку XX ст. слід характеризувати як закриту ендогамну спільноту зі специфічною моноетнічністю шлюбних відносин. У той же час, культура бессарабських болгар здебільшого не виходить за межі внутрішнього побуту і саме на рівні сім'ї та міжсімейних зв'язків передається наступним поколінням.

В останні десятиліття існування Російської імперії мешканці болгарських колоній мають статус селян-власників. Болгарські селяни підпорядковуються місцевим органам влади – губерньським, повітовим, волосним, обшинним, однак

зберігається можливість утворення громад на базі колишніх колоністських округів. Аграрна реформа 1906 р. пришвидшує соціальну диференціацію, з'являється можливість вільної міграції. Це призводить до появи поселень, заснованих виселенцями зі старих болгарських сіл Бессарабії.

У 1918 році Бессарабія опиняється у складі Румунії. Упродовж 1918–1944 рр. болгарські села Південної Бессарабії входять до складу чотирьох повітів: Тигинським, Ізмаїльським, Четате-Альбським і Кагульським. У 1921–1924 рр. у результаті проведення земельної реформи болгары отримують землю у приватну власність. Протягом 20–30-х рр. ХХ ст. у бессарабських болгарських селах неухильно зростає частка безземельних селян і орендарів, а соціально-економічна відстань між дрібними і великими господарствами стає ще більшою. У той же період закінчується формування соціальної групи, яку в СРСР назвуть «куркулями».

У підрозділі **2.4. «Радянський період історії болгар Буджака (1944 – 1991 рр.)»** характеризується зростанням кількості міського населення за рахунок сільського, руйнацією господарсько-культурного комплексу, значною асиміляцією та модернізацією культури.

Після приєднання Бессарабії до СРСР місцеве населення мусить за кілька років інтенсивно пережити все те, що на решті території Радянського Союзу відбувається протягом 30 років (колективізація, індустріалізація і культурна революція). На зміну етнічної ситуації в регіоні впливають репресії та голод 1946–1947 рр., втрати від якого в межах Бессарабії оцінюють від 152 тис. до 200 тис. осіб. У 1946–1949 рр. у болгарських селах відновлено процес колективізації сільського господарства. Запровадження колгоспів та радгоспів, у комплексі з іншими складниками радянського ладу, створює нову соціальну стратифікацію в болгарському селі.

У 1970–1980-і рр. зростає міграційна активність у болгарських селах, що є наслідком реформування паспортної системи. Болгарська сім'я в період 1970–1985 рр. розвивається в умовах стабілізації економічного становища, коли економічні й соціальні можливості її членів, особливо молодшого покоління, значно покращуються. Важливою прикметою плину процесів у болгарській сім'ї цього часу стає завершення формування нового покоління радянських громадян, усі сфери життя яких, у тому числі й внутрішньо-сімейні відносини, максимально наближені до радянської ідеологічної норми. У цей же час зростають темпи та обсяги міграцій до міста, а сільська громада втрачає цілісність соціально-культурного комплексу.

У підрозділі **2.5. «Болгари Бессарабії у незалежній Україні (1991 – 2015 рр.)»** представлений аналіз новітніх тенденцій етнокультурного розвитку бессарабських болгар. Процес інституалізації нових держав на пострадянському просторі зумовлює чергове розділення болгар Бессарабії між двома державами: Україною та Молдовою.

Трансформація соціально-економічної системи, яка розпочинається із анонсування аграрної реформи та запровадження ринкових відносин, не набуває завершення протягом 25 років. Руйнація соціальних структур і

соціальної інфраструктури на селі призводить до активізації міграційних настроїв.

Мобільність працездатного населення, яка зростає, впливає на зниження народжуваності на селі та зміну соціальної структури сільського населення в бік зменшення трудового ресурсу села, радикально змінює напрямки та форми культурної трансмісії в етнічних осередках. Змінюється структура сім'ї, трансформується система шлюбних переваг, відбувається руйнація економічних і соціальних причин ендогамії, змінюються соціально-статусні функції в системі статево-вікових груп, трансформуються соціально-економічні можливості жінок і молоді. В умовах нестабільної соціально-економічної системи всередині групи зберігаються родинні та сусідські зв'язки у вигляді неформальних соціальних мереж.

Кардинальні геополітичні зміни впливають на ситуацію, за якої змінюються відносини між болгарською групою в Бессарабії та Болгарією, що формує нову інтерпретацію національної стратегії розвитку. На рівні діаспорних мереж, які починають розростатися в Україні на хвилі національного відродження болгар, соціальний капітал групи проявляється як елемент корпоративної культури, що сприяє мобільності окремих індивідів.

Висновки до другого розділу. Соціально-культурний ресурс бессарабських болгар протягом XIX–XXI століть демонструє унікальний адаптаційний потенціал базових соціальних структур: сім'ї, домогосподарства, сільської громади.

3-й розділ **«Демографічні фактори природного руху болгарського населення Бессарабії»** присвячено аналізу факторів ендогенного відтворення спільноти: народжуваності та смертності шляхом розгляду складників демографічних категорій.

У підрозділі **3.1. «Історична та етнокультурна варіативність народжуваності»** розділяються поняття: «кількість народжень» та «народжуваність». Якщо під першим розуміється абсолютний екстенсивний показник кількості осіб, що народжуються у певний часовий інтервал, то під «народжуваністю» – інтенсивність народжень у конкретно-історичному, етнокультурному середовищі.

Аналіз показників загального (ЗКН), сумарного (СКН) та вікового (ВКН) коефіцієнтів народжуваності (3.1.1.) демонструє динаміку репродуктивної поведінки болгарської спільноти Буджака протягом двох століть. Ці відомості віддзеркалюють реакцію спільноти на вплив ендогенних та екзогенних факторів. ЗКН встановлює співвідношення кількості народжуваних протягом одного року до середньої чисельності населення досліджуваної групи. У результаті отримуємо коливання показників від 61‰ – середні за першу половину XIX ст. до 9‰ у 2015 р. СКН характеризує середню кількість народжень за попередні п'ять років до середньої чисельності жінок. На 1818 р. одна жінка в середньому народжує від 9 до 10 дітей (9,4), у XXI ст. – від одного до двох (1,4). СКН відображає перехід від екстенсивної до модерної моделі відтворення населення. ВКН враховує варіативність дітонародження за

віковими групами всередині репродуктивного контингенту жінок. Так, на 1818 р. для вікової групи 25–29 він становить 356‰ на 1946 р. – 146‰ і на 2015 р. – 36‰.

Означений перехід розкривається і через показники фертильності жінок (3.1.2.). Варіативність загального коефіцієнта в контексті історичної перспективи свідчить про динаміку зміни кількості дітей на одну болгарську родину. Так, кількість сімей з 4-ма дітьми протягом ХІХ ст. складає 17%. На 1917 рік – це 14%, що відображає перший демографічний перехід, на 1985 р. – 3,5% та на 2015 р. – 2,7%, що маркує вже другий демографічний перехід.

Категорією, яка розкриває розуміння процесів народжуваності, є вік народження першої дитини (3.1.3.). Вона вивчається через зміни середнього віку матері в умовних поколіннях.

Під час переселень та облаштування болгар у Бессарабії протягом першої половини ХІХ ст. вік народження першої дитини доволі ранній. У середньому до 18 років народжує майже 3 з 10 жінок (31,5%). Протягом другої половини ХІХ ст. ці показники падають удвічі (15,7%), а протягом першої половини ХХ ст. вони знижуються до 13,6%. Звуженню діапазону народжуваності сприяють: 1) соціально-економічна стабілізація та інтенсивний розвиток населення; 2) поширення медичних знань та інфраструктури охорони здоров'я. Обидві групи визначають перехід від традиційного режиму відтворення населення до сучасного, де народження скорочується. Ситуація кардинально змінюється на 1966 р. Проявляється тенденція до чергового демографічного переходу: на 2015 р. фактів народжень до 18 р. немає.

Подібну картину демонструє аналіз інтервалу між народженням дітей (3.1.4.). З точки зору історичної демографії, така категорія відображає як біологічно-фізіологічні фактори, так і їх культурне «оформлення» у вигляді суспільного світогляду та відповідних практик. Протягом першої половини ХІХ ст. цей показник визначається періодами лактації серед жінок. У зв'язку із високим рівнем СКН, діапазон інтервалів між народжуванням дітей є широким і охоплює 7 та 8 народжень на сім'ю. Порівнюючи інтервали між народженнями, відзначимо тенденцію до збільшення цих показників протягом першої половини ХІХ ст. Стабілізація цього показника (3,1 року) спостерігається не тільки протягом традиційного періоду, але і в другій половині ХХ ст.: якщо на 1966 р. він складає 3,4, то на 1985 р. – 4,1 року.

Дослідження сезонності народжувань (3.1.5.) надає широких евристичних можливостей у контексті студіювання процесів секуляризації суспільства, його світогляду та соціальних норм. З чотирьох основних календарних православних постів протягом року, лише два – Різдвяний і Великий – впливають на сезонність народжувань.

Ознаками трансформації є дані про інтервали між народженням та хрещенням дітей. Найпоширенішою є практика хрестити дитину протягом тижня після народження. На початку ХІХ ст. майже 5% хлопчиків та 3% дівчат хрещені у день народження. Можна припустити, що на високий відсоток впливає рівень смертності немовлят, тому батьки намагаються швидше

охрестити дітей. У другій чверті XIX ст. кількість раних хрещень зменшується до 1,5%, нівелюються статеві особливості. Перша половина XIX ст. демонструє традицію хрестити дітей до 7-го дня (50% народжених).

Намагання виявити історичну динаміку сезонності народжень демонструють, що до початку XX ст. спостерігаються всі риси першої половини XIX ст. – умовні середньомісячні показники майже однакові. Можна відзначити тенденцію до гармонійного балансування розподілу між місяцями, але незначну – деяке зменшення народжуваності у січні або лютому; підвищення кількості та умовних показників за травень і вересень. Близький розподіл встановлюється щодо 1924, 1941 та 1949 рр.

Другий підрозділ стосується *«Змін у структурі та історичної специфіки смертності»*. Загальні коефіцієнти смертності (3.2.1.) на першу половину XIX ст. складають 40,4‰. З 1851 до 1913 рр. смертність знижується з 39‰ до 32‰ (середні – 30‰).

У процесі аналізу впливу історичних подій на рівень смертності у болгар Бессарабії виокремлюються «трагічні» роки, де смертність у півтора рази або вдвічі перевищує середню за XIX – початок XX ст. Такими стають 1827–1828 рр., 1830–1831 рр., 1835 р., 1851 р., 1877 р. Майже всі з них збігаються із виникненням та поширенням інфекційних епідемій віспи, холери тощо. Загальний середній коефіцієнт смертності та його динаміка протягом 1940–2015 рр. складає 12,9‰, однак ці усереднення включають високі показники екзогенної смертності (наприклад, голоду 1947 р.), що знижує ступінь їхньої відповідності та фактичності. У реальності коректними слід визнати 4,9‰ щодо радянського часу та 9,6‰ в Україні після 1991 р.

Висока дитяча смертність (3.2.2.) – одне з трагічних явищ суспільної практики. Майже донині вона виступає важливою ознакою рівня розвитку суспільства. Наші підрахунки серед болгарських поселень Буджака протягом XIX – початку XX ст. свідчать про щорічний коефіцієнт дитячої смертності у 192‰. Аналогічний у другій половині XX ст. вже складає 38,8‰. Ці загальні коефіцієнти деталізовані на неонатальну (у віці 0–27 днів життя) і постнеонатальну (з 28 дня і до кінця першого року) смертність. Неонатальна смертність поділяється на ранню неонатальну (перші 7 днів життя, точніше 168 годин) і пізню (наступні три тижні життя). Неонатальна смертність у болгарських колоніях виглядає досить низькою, або, можливо, це результат недосконалої її реєстрації у метричних книгах. Фіксація постнеонатальної смертності виглядає більш ймовірною – 58,1% від випадків до 1 року.

Статеві-вікова структура смертності є одним з ключових показників (3.2.3.). Із усього корпусу даних про смертність у болгарських поселеннях Бессарабії протягом 1812–1859 рр. 51,2% припадає на чоловіків і 48,8% (686) – на жінок. Найвищі показники смертності виявляються у дитячій когорті до 4 років – 55,2% від загальної кількості померлих. Принципових трансформацій у другій половині XIX – на початку XX ст. не відбувається. Інша картина статево-вікових характеристик смертності у другій половині 1940-х рр. Високі абсолютні показники пов'язані із голодом 1947 р., коли загальні коефіцієнти

смертності зростають більш ніж у 10 разів. Ситуація віддзеркалює радикальні зміни, що відбуваються у болгарському соціумі Бессарабії загалом, і в структурі смертності, зокрема. По-перше, спільнота остаточно здійснює демографічний перехід до модерного типу відтворення населення. По-друге, відбувається зміна причин смертності: зменшується дитяча смертність і жіноча під час пологів, чоловіча екзогенна, епідеміологічні наслідки тощо.

Після демографічної стабілізації болгарська спільнота тривалий час становить перехідний тип із значною еклектикою: зберігається висока народжуваність, а структура смертності набуває модерних рис. На сучасному етапі відбувається стабілізація нового типу відтворення населення та формується відповідна статево-вікова структура смертності.

Компонентний і факторний аналіз сезонності смертності у XIX – на початку XX ст. (3.2.4.) дозволяє з'ясувати варіативність і закономірності розподілу смертності за сезонами та місяцями. У джерелах за 1812–1850 рр. виявляють піки захворювань і летальних наслідків у січні–лютому і травні. На ці місяці приходяться втрати чверті від усіх померлих. Загалом, традиційний аграрний соціум болгар проявляє природність у сезонності: залежність від природно-кліматичних циклів, мінімальність медичного захисту, високі ризики ендогенної смертності.

Сезонність смертності за радянських часів демонструє традиційні для регіону та групи характеристики. Незважаючи на зміну соціальних практик захисту здоров'я, сезонність, як і раніше, має зв'язок із природними циклами, які визначають летальні випадки у результаті серцево-судинних та інфекційних захворювань. Майже не змінюється істотно структура летальної сезонності на сучасному етапі. Це свідчить про слабкий рівень культурних відповідей суспільства на природні виклики.

Аналіз факторів смертності (3.2.5.) орієнтується на дослідження структурно-чинного масового процесу завершення життя. Вивченню причин смертності у першій половині XIX ст. заважає відсутність прийнятої класифікації хвороби. З 1812 по 1850 рр. у болгар Бессарабії фіксується 38 причин смерті. Вказані чинники смерті часто мають описовий характер, що ускладнює порівняльний аналіз із матеріалами сучасного періоду. Дослідження метричних книг XIX – початку XX ст. виявляє понад 60 найменувань причин смертності з варіативністю у написанні: перше місце серед летальних захворювань посідають інфекційні хвороб; друге – хвороби органів дихання; третє – хвороби травного тракту. Принципова трансформація зумовлена переходом від народної до професійної медицини, що відбувається протягом 1860–1950-х рр. Це істотно змінює структуру смертності, принципово знижує окремі її різновиди, мінімізуючи решту.

У висновках до *третього розділу* зазначено, що відтворення болгарської спільноти протягом її існування в Бессарабії послідовно переживає два демографічні переходи: перший починається в останній чверті XIX ст. внаслідок подолання високої смертності, яка віддзеркалюється на зниженні коефіцієнтів народжуваності; другий перехід зумовлений впливом екзогенних

чинників на механізми природної смертності, що призводить до істотної зміни її структури в другій половині ХХ ст. і трансформації динаміки народжуваності у 60-х рр. ХХ ст.

У розділі 4 «Шлюб, сім'я та домогосподарство у болгар Південної Бессарабії» узагальнені відомості про процеси трансформації соціальних інститутів шлюбу та сім'ї.

Шлюбний стан (4.1.) болгарської спільноти Південної Бессарабії протягом першої половини ХІХ ст. трансформується під впливом нових соціально-економічних і політично-адміністративних умов. Переселенці приносять із собою шлюбне співвідношення 45 : 50 : 5 (у шлюбі : не в шлюбі : вдівці). На території Буджака воно зазнає трансформацій і до середини століття показники набувають пропорції 57 : 37 : 6 та зберігаються з незначними коливаннями протягом другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.

У період 1940–1985 рр. зменшується частка одружених чоловіків і заміжніх жінок, відповідно: 55,5% та 57,2%. Ця тенденція закріплюється і досягає максимумів на 1965 та 1985 рр., коли майже дві третини чоловіків і жінок укладають шлюб. Аналіз ситуації на межі ХХІ ст. демонструє зворотну тенденцію: лише 60,9% жінок та 56,3% чоловіків на 1995 р. перебували у шлюбі, а до 2015 р. аналогічні показники досягають 45,1% та 47,4%. Це є проявом загальносвітової кризи інституту сім'ї, яка супроводжується виходом жінки з родини.

Категорією, що пояснює особливості шлюбного стану, є частота безшлюбності (4.2.). За результатами аналізу даних за 1818 та 1825 рр., зазначимо, що в обох випадках кількість тих, хто після 40 років не бере шлюб, є мінімальною: 8‰ жінок та 9‰ чоловіків. Безшлюбність пов'язана із винятковими обставинами. З незначними коливаннями подібна ситуація зберігається до кінця ХХ ст. У 1985 р. безшлюбність чоловіків складає 2,5‰, а жінок 8‰. 2015 року показники сягають 24‰ та 14‰ на тисячу серед чоловіків і жінок. Шлюб втрачає соціальну цінність і не розглядається як елемент соціальної зрілості.

Сезонність укладення шлюбів (4.3.) розглядається у контексті господарсько-економічної специфіки та релігійного світогляду. Повсякденність болгарської родини протягом ХІХ ст. визначається двома групами факторів: 1) усі галузі життєдіяльності підпорядковані сезонним циклом сільського господарства; 2) вплив православної церкви з її системою релігійних норм із сплетенням з нормами звичаєвого права, які сприймаються як етнокультурні традиції.

Протягом першої половини ХІХ ст. простежуються дві тенденції: 1) стале зростання частки шлюбів, які укладені у листопаді та частково у жовтні; 2) відбуваються процеси, у результаті яких кордони сезонності шлюбів стають виразними. У процесі адаптації до нових господарсько-економічних умов більшість колоністів починає займатися землеробством, що зумовлює процес змін шлюбної сезонності. Аналогічні тенденції простежуються у днях тижня, на які призначаються весілля: у період 1812–1825 рр. більша частина вінчань

призначається на вівторок; у 1827–1835 рр. – 47,2%; у період 1839–1850 рр., ледь не вдвоє (до 81,5%). Матеріали метричних книг 1851–1910 рр. свідчать про домінування вівторка (64,8%) та вересня–жовтня (77,6%), у чому ми вбачаємо господарське пристосування.

«Середній вік вступу до першого шлюбу» (4.4.) для дівчат протягом першої половини ХІХ ст. коливається в межах 20,1–20,3 року та 23,3–23,8 років для парубків. У середині ХІХ ст. ситуація неістотно змінюється. Зміни пов'язані із збільшенням середньої кількості болгарської родини до 9,4 особи на сім'ю. Зменшення дефіциту робочих рук впливає на відмову від бажання якомога довше затримати дівчину в батьківському домі. Шлюбний вік дівчат на межі ХІХ–ХХ ст. коливається в межах 20,2–20,5 року, та 22,3–23 роки для парубків. На 1946 р. середній шлюбний вік становить 21 рік для дівчат та 23,6 року для парубків. У повоєнні роки у чоловіків шлюбний вік зменшується, а в жінок стабілізується до кінця 1960-х років. З середини 80-х років ХХ ст. різноспрямованість тенденцій змін шлюбного віку в чоловіків і жінок зберігається: у чоловіків збільшується до 23 років, у жінок зменшується до 20,2 року. І лише в 2015 р. показники зростають і в жіночій половині. Отже, шлюбний вік у болгар Південної Бессарабії протягом двох століть залишається майже незмінним.

Під «шлюбним ринком» (4.5.) прийнято розуміти систему співвідношень кількості різних груп населення, які здатні до шлюбу. Стан ринку визначається кількістю і статеві-віковою структурою потенційних шлюбних партнерів у населенні цієї території. При незбалансованості шлюбного ринку відбувається розширення шлюбного кола.

Вибірковий аналіз щодо ХІХ ст. показує, що у чотири рази частіше фіксуються шлюби, у яких наречений з іншого села, ніж наречена. Шлюбні ринки наречених майже не збігаються, маючи різні географічні контури. Незважаючи на загальне твердження про закритість ендогамного кола у болгарських колоніях, бачимо, що понад 17% шлюбів укладаються з представниками інших поселень. Про сталість традицій у ринках шлюбності ХХ ст. свідчать підрахунки із книг погосподарського обліку сільрад. Попри наявність розвинутої системи транспортних комунікацій між селами і районним центром, у другій половині ХХ ст. екзогамні біетнічні шлюби, як і в попередні періоди, укладаються в межах мікрорайонів етнічної взаємодії.

Категорія «різниці у шлюбному віці» (4.6.) виступає важливою ознакою «патріархальності» та відображає суспільні уявлення про традиційність сімейно-родинних колективів. Подружжя з різницею від 1 до 7 років складають більш ніж 90% усіх шлюбів. Така різниця у шлюбному віці характерна для аграрних соціумів та відображає традиційний «дефіцит» дівчат. З 1859 по 1924 рр. помітна тенденція до звуження вікового діапазону різниці всередині подружжя. Уже на 1924 та 1941 рр. шлюбні пари із великою різницею не фіксуються. У результаті соціально-демографічних трансформацій другої

половини XIX – початку XX ст., абсолютно домінувальними є родини, у яких чоловік одноліток або старший від жінки до 4-х років.

Матеріали другої половини XX–XXI ст. демонструють зменшення частки шлюбних пар, де чоловік старший від жінки більше ніж на 10 років. Приблизно кожна 20-та чи кожна 25-та родина болгар Бессарабії належать до таких колективів. Ще однією особливістю слід вважати значну частку подружніх пар, у яких жінка старша за чоловіка. Відсоток превалювання до 4 років коливається від третьої (28,3% на 1966 р.) до десятої (12,7% на 2015 р.) частини. З 1949 по 1995 роки фіксуються шлюбні пари, у яких жінка старша за чоловіка більше ніж на 10 років.

Ці показники узагальнюються у підрозділі «Болгарська сім'я в контексті історичного розвитку регіону» (4.7.). На 1811 р. 2,4% сімей є домогосподарствами чоловіків-одинаків, 10,6% родин з невизначеною структурою і більшість – 87% складають прості сім'ї, 14% з яких – це шлюбні пари без дітей. Структура родини визначається за типологією П. Ласлетта. Висока частка самотніх чоловіків репродуктивного віку є відмінною рисою болгар-переселенців. Вона демонструє транзитний стан суспільства. Цей показник згодом зменшується за рахунок міграцій або за рахунок укладених шлюбів.

Враховуючи інтервали часу між переселеннями і переписами 1818 р. та 1835 р. й показники за 1811 р. та 1816 р., можна зазначити, що структура болгарської сім'ї, яка прибуває з Балкан до Буджака, є такою: самотні чоловіки репродуктивного віку складають близько 2%, частка простих нуклеарних сімей налічує 80-85%, ще близько 10% – це складні і братські родини, усі інші типи сімей становлять частку близько 1%.

В умовах анклавного проживання і обмеженого земельного фонду молоді сім'ї включаються до складу батьківської сім'ї, яка набуває складних форм. За цих умов позитивна демографічна динаміка призводить до збільшення кількості нерозділених складних сімей: 31% в 1835 р. та 35% в 1850 р. Заборона розподілу землі призводить і до збільшення частки братських сімей до 20,8%. Ще одним показником цих трансформацій є зростання кількості мешканців домогосподарств. На 1811 р. середня кількість однієї родини складає всього 4,4 особи, а на 1850 р. – уже 9,4.

У молдавській частині Буджака зміни в структурі сім'ї пов'язані з переселенням болгар до Північного Приазов'я 1861–1862 рр. та появою масиву вільних земель. На 1863 р. частка нуклеарних сімей збільшується до 54,8%. Значним залишається відсоток складних спадних сімей – 27,4%, розширених висхідних і колатеральних – 10,2% та обох типів братських родин – 7,1%. Відомості за 1863 р. окреслюють тенденцію розвитку на наступні пів століття: збільшується кількість простих сімей за рахунок інших типів.

На початку 20-х рр. XX ст., у зв'язку з земельною реформою, на території Південної Бессарабії, яка перебуває у складі Румунії, розпочинається новий етап трансформації сімейних структур. На 1924 р. виявляються 94,3% простих

сімей та 5,7% домогосподарств самотніх осіб. Жодної сім'ї іншого типу немає. Упродовж другої половини XIX–початку XX ст. болгарська сім'я демонструє здатність до самоорганізації й зміни структури, ускладнюючи або спрощуючи її залежно від державно-адміністративної та господарсько-економічної ситуації.

Результатом земельної реформи 1921 р. стає процес поступового зменшення кількості нуклеарних сімей: прості домогосподарства зменшуються з 94,3% на 1924 р. до 56,4% на 1941 р. Значний відсоток (31%) зі всього масиву родин – складні спадні сім'ї. Відчуваючи дефіцит земельних ресурсів, болгарські родини змушені відкладати відділення синів на деякий час.

Погосподарські книги 1949 р. віддзеркалюють зміни в структурі сім'ї як наслідок голоду 1946–1947 рр. Він спричиняє зменшення частки всіх типів домогосподарств, окрім простих і складних висхідних сімей. Останні є типом родини, де немає покоління батьків при наявності покоління дідів. Період соціальної турбулентності 40-х рр. XX ст. відображається на показниках чисельності болгарської родини. На 1941 р. 56,7% від усіх родин мають кількісний склад у 4–6 осіб. Відсоток осіб, що самотійно проживають, демонструє тенденцію до зменшення, починаючи з 5,7% на 1924 р. до 3,3% у 1941 р. та 2,9% у 1946 р. Подібні тенденції простежуються серед сімей, які налічують 2–4 особи, відповідно іншу спрямованість мають процеси серед багатоосібних родин. Подібна двовекторність є наслідком демографічних трансформацій першої половини 40-х рр. XX ст. під впливом майнового розшарування, що зростає, обезземелення селян та відсутності соціальної стабільності.

Служба в радянській армії, освітня міграція молоді до міст і пошук роботи там – це неповний перелік факторів, що визначають демографічний розвиток спільноти з середини XX ст. Порівнюючи відомості про структурні особливості інституту сім'ї у болгар Південної Бессарабії на 1966 р. та 1985 р., слід відзначити, що, незважаючи на істотні зміни в житті групи в реаліях Радянського Союзу, трансформації майже несуттєві. Єдиною зміною є збільшення вдвічі частки самотніх осіб.

Глобалізаційні інфокомунікаційні зміни в XXI ст. розмивають сталу соціальну структуру, руйнують ендогамні суспільства і кордони шлюбних ринків, призводять до сплеску міграційної активності населення, зміни традиційного ставлення до інституту сім'ї.

Масовий виїзд осіб репродуктивного віку з сіл до міста позначається на збільшенні самотніх осіб з 6,5% у 1995 р. до 22,2% у 2015 р. У болгар Буджака збільшується відсоток сімей без структури (3% у 2015 р.) та більш ніж утричі зростає частка родин з невизначеною структурою (6,1%). Статистичні дані свідчать про зменшення простих нуклеарних сімей з 54,2% у 1995 до 37,5% у 2015 р. так само, як і складних спадних домогосподарств, але меншою мірою (з 32,9% у 1995 р. до 28,6% у 2015 р.). Узагальнюючи зміни на початку XXI ст., слід зазначити, що трансформаційні процеси на цьому етапі мають деструктивний прогресуючий вплив на структуру болгарської сім'ї Бессарабії.

У висновках до четвертого розділу зазначено три періоди, які демонструють характерні трансформації шлюбності серед болгарської спільноти Південної Бессарабії від традиційних форм із притаманним ставленням до шлюбу як до важливого соціального інституту сім'ї, до переосмислення соціальної значущості шлюбу в умовах егалітаризованого суспільства.

У розділі 5 «Історична динаміка відтворення болгарської спільноти Південної Бессарабії» здійснюється узагальнення дослідження на рівні реконструкцій статево-вікових характеристик і чинників руху населення протягом ХІХ – початку ХХІ ст.

У підрозділі 5.1. «*Сталість та рухливість статево-вікової структури населення*» розглядаються важливі структурні якості болгарської спільноти Бессарабії – вікові та статеві когорти в історичній динаміці. Подібні характеристики досліджуються в історично-демографічному контексті з позицій результатів попередніх процесів та потенціалу факторів подальшого розвитку. Тобто вони аналізуються як наслідки подій та їхні чинники.

Дослідження проводиться у двох варіантах: за формальною та соціальною класифікацією когорт. В основі першої лежить розподіл на 5-річні групи, а другої – на дітей та підлітків (до 14 років включно); осіб репродуктивного (15 – 49 років) та поважного (від 50 років та старшого) віку.

Період з 1818 до 1835 рр. стає етапом формування популяційного ресурсу, що набуває розвитку як болгарська етнічна діаспора в Бессарабії. Нерівномірність співвідношення статей серед поколінь осіб активного віку призводить до солідарності між різними громадами як регіону, так і з історичною Батьківщиною. Демографічний розвиток болгарської спільноти Південної Бессарабії протягом 1835–1850 рр. іде шляхом самовідтворення, без втручання міграційних факторів. Загальне зростання кількості групи з 1818 по 1850 р. здійснюється більше ніж утричі (у 3,3 рази). Цей високий для того часу показник віддзеркалює не стільки природні фактори, скільки механічні – переселення 1820–1830-х рр. За останні 15 років цього періоду спільнота зростає на 90,5%. Очевидно, що демографічний потенціал болгарської групи в Бессарабії зберігає ефективну реалізацію та перспективи росту.

У 1861–1862 рр. відбувається масштабне переселення болгар з усіх колоній до Північного Приазов'я. Відповідно у ці часи розвиток болгарської спільноти проходить під впливом державно-адміністративних та соціально-економічних факторів двох держав. На межі ХІХ–ХХ ст. відбувається «демографічний перехід» до модерного типу відтворення населення. Болгарська спільнота на 1917 р. наближається до сталого варіанту статево-вікової структури: знижується відсоткова частка дітей до 14 років до 32,2%, за рахунок збільшення частки осіб активного віку 15–49 років – 58,9% та майже не змінюється частка осіб, старших за 50 років – 12,9%. Важливим чинником формування такої вікової структури є зменшення рівня смертності. Статево-вікова піраміда

болгар Південної Бессарабії на 1917 р. є однією з найзбалансованіших за більш ніж два століття.

Аналіз вікових характеристик болгарського населення Бессарабії на 1924 р. показує невелику реституцію традиційної моделі відтворення населення. Пояснення цьому можна шукати в ендогенних тенденціях. Події 1914–1918 рр. приносять втрати саме дорослому поколінню та відрефлексовують на інших когортах. Огляд статистичних даних на 1941 р. свідчить про повернення до ситуації 1917 р.: болгарська спільнота Бессарабії знову демонструє прогресивну демографічну структуру, статеве співвідношення виглядає типовим щодо аграрних соціумів. На 1946 р. основні показники майже відповідають аналогічним на 1941 р.

Варіативність даних за 1947–1949 рр. дає підстави розрізнити дві паралельні моделі демографічного розвитку болгарської спільноти у Бессарабії: «прогресивну» та «стаціонарну». Стаціонарна модель виступає виразним маркером демографічного переходу, досягнувши в 1966 р. співвідношення 26,9 : 52,5 : 20,6. Наведені особливості нівелюються не пізніше початку 1980-х рр. На 1985 р. маємо спільноту, для якої вже завершився процес переходу до стаціонарної моделі демографічної структури населення.

На сучасному етапі відбувається черговий демографічний перехід, пов'язаний із механічними переміщеннями популяції. Не менше третини від загальної кількості групи обирає міграційні стратегії життя – переселення різних типів. Перехід виражається у зменшенні частки дітей до 14,4% у 2015 р., когорти осіб активного життєвого віку – 49,9% та у значному зростанні відсотків осіб поважного віку – до 35,6%. Якщо врахувати той факт, що значна частка населення формально прописана у селі, а фактично – мешкає у містах, то вірогідно, що співвідношення когорт на 2015 рік виглядає як 10 : 45 : 45, тобто структура населення може бути охарактеризована як регресивна. Ця ситуація розкривається і на матеріалах статевого співвідношення. За великими когортами простежується зменшення частки хлопчиків до 7,5% у 2015 р. й дівчат – до 7%. Майже незмінними залишаються відсотки чоловіків і жінок в активній віковій групі та істотно збільшуються частки представників поважного віку до 16,7% для чоловіків та 18,9% для жінок.

Співвідношення груп факторів у відтворенні болгарської спільноти Бессарабії протягом ХІХ–початку ХХІ ст. простежено у підрозділі 5.2. **«Динаміка чисельності, чинники та моделі приросту населення»**. Базовим виступає розуміння цих процесів як сукупності природних і механічних (ендогенних і екзогенних) тенденцій у русі населення. Історично-демографічні реконструкції дозволяють встановити та описати приріст населення, провести аналіз причин цього – за рахунок внутрішнього потенціалу або шляхом зовнішнього впливу. Використання коефіцієнта природного приросту (КПП) як шляхом встановлення різниці між результатами народжуваності–смертності, так і через загальні показники кількості та їхню динаміку, окреслює вплив чинників зростання / скорочення болгарського населення.

Використання цього методу при обчислюванні загальної кількості болгар під час формування спільноти у регіоні – першої половини XIX ст. – приводить до висновку, що болгарська громада на 1818 р. складає близько 20 тис. осіб та понад 25 тис. на 1827 р. У першій чверті століття масштаби механічного переміщення населення співставні із наслідками саморозвитку популяції у регіоні. Маятникова характеристика переселення 1828–1830 рр. має процесуальний зміст та породжує критичне ставлення до очевидного люфту в 30 тис. осіб. Відповідно, на 1835 р. ми оперуємо даними про 61 тис. осіб, з яких половина є «новими» переселенцями. Через демографічний потенціал і темпи народжуваності, спільнота «задунайських колоністів» на 1850 р. нараховує 82,2 тисячі осіб.

Переселення 1861–1862 рр. призводить до зменшення загальної кількості «задунайських колоністів» у Бессарабії до 48 000 осіб на 1863 р. На 1864 р. у російській частині Буджака мешкає 54 078 представників болгарської етносоціальної групи. На 1891 р. спільнота нараховує 85 361 особу, а на 1897 р. – 103 225. Фактична кількість групи, що вираховується під час першого перепису населення Російської імперії, є дещо меншою від реальних підрахунків природного приросту. Причиною цього, вірогідно, є рееміграції частини болгар до звільненої Болгарії, а також небезпечна епідеміологічна ситуація у регіоні.

На межі XIX–XX ст. у болгар Бессарабії відбувається демографічний перехід із суттєвим уповільненням темпів природного приросту. Так, на 1907 р. група нараховує 111624 особи, що означає фактичний середній приріст 7,5 проміле (‰) щороку. Протягом 1910-х рр. виявляється умовна «демографічна яма», що спричинена соціально-політичними подіями. На 1930 р. кількість болгар Бессарабії дорівнює 163 726 особам. Високі темпи народжуваності забезпечують природний приріст населення (середній складає 30‰), але залишається високим і коефіцієнт смертності – близько 20‰. Це означає, що болгарі вже втягнуті до переходу від традиційного до модерного демографічного типу відтворення. Характерними рисами переходу є часткове подолання окремих різновидів смертності та зберігання високих показників народжуваності. Через це на 1941 р. загальна чисельність спільноти становить 180 407 осіб.

Згідно із Всесоюзним переписом 1959 р., болгарі на буджацьких теренах УРСР нараховують 132 974 особи, що на 47 433 менше, ніж у 1941 р. Різниця пояснюється штучним розподіленням загального територіального анклаву між Українською та Молдавською РСР. Через масштабні трагедії 1940-х рр. болгарі Південної Бессарабії у складі УРСР умовно втрачають 18–19 тисяч осіб (включаючи обсяг ненароджених через втрати репродуктивного населення). Такий масштаб зумовлює максимальне пониження на 1948 р. як індексу народжуваності (до 20‰), так й індексу смертності (лише 4,5‰).

На 1970 р. болгар у Буджаку вже нараховується 143 443 особи. Шляхом порівняння середнього показника із фактичним за даними Всесоюзного перепису населення 1970 р. виявляється різниця у 16,6‰. Такий показник

навіть чи укладається у межі арифметичної похибки та, більш за все, відображає механічні рухи населення. Припустимо, що умовні 16 осіб із тисячі віддзеркалюють наслідки міграції до міст та інших регіонів СРСР. Радянська урбанізація істотно впливає на осередки болгар Буджака після 1974 р., коли всім мешканцям починають видавати паспорти. Значними міграціями поза межами Буджака пояснюється скорочення болгарського населення з 1970 р. до 1979 р. на 12150 осіб. На 1989 р. болгарська спільнота Південної Бессарабії нараховує 138 686 осіб, тобто зростає лише на 7393 особи протягом 10 років. Однак середній коефіцієнт природного приросту щодо середини 1980-х рр. складає 10,3‰. Визначаючи обсяг урбанізації, можемо оцінювати її у 5‰ щорічно. Тобто протягом 80-х рр. ХХ ст. група болгар Буджака зменшується приблизно на 10 тисяч осіб за рахунок міграцій за межі регіону.

На 2001 р. болгарська спільнота Буджака нараховує 129 023 особи. Зменшення етнокультурної групи на 9 663 особи протягом 1989 – 2001 рр. відображає подальші тенденції депопуляції, яка намічається у 1990-х рр. В основі знаходиться механічне переміщення частини населення за межі регіону (на цей раз – і закордонні міграції). Природний рух демографічного відтворення населення у 1990-ті рр. демонструє незначне позитивне сальдо. Смертність починає домінувати над народжуваністю всередині соціуму лише після 2001 р. Протягом 2011–2015 рр. щорічний коефіцієнт природного приросту має негативне значення (-0,64‰). Цю тенденцію можна пояснити втратами осіб репродуктивного віку внаслідок міграційних переміщень за межі регіону та, відповідно, зниженням потенціалу народжуваності групи. Крім того, посилюється переселення до міст області (лише до Одеси переїжджає майже третина всієї болгарської спільноти Бессарабії). Змінюється географія міграцій: потужним є напрям умовної рееміграції, «повернення» до Болгарії.

У висновках до п'ятого розділу визначаються чинники, що впливають на природний та механічний приріст болгарського населення Бессарабії, його статево-вікову структуру та форми. Характеризуються умови формування групи із значним прогресивним потенціалом та його реалізація протягом двох століть.

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

На сучасному етапі розвитку суспільства, коли демографічні аспекти життєдіяльності набувають особливого значення, наука намагається відповідати цим викликам і стимулює розвиток динамічних напрямів досліджень. Одним із таких напрямів є історично-антропологічний аналіз процесів відтворення спільнот. У цій ситуації особливого значення набуває розширення джерельної бази, удосконалення методів та проведення конкретних історичних реконструкцій. У контексті цього в роботі проводиться висвітлення соціально-демографічних процесів формування і трансформацій етнокультурної спільноти болгар Бессарабії протягом ХІХ – початку ХХІ ст. Під час аналізу руху населення та основних факторів впливу на перебіг

названих процесів виявляються чинники і моделі адаптації, стабілізації та мобільності цієї групи; розкриваються характерні тенденції в її специфічних культурно-демографічних інституціях і практиках.

Археографічний пошук документів дозволяє виявити та ввести до наукового обігу значний корпус матеріалів, що складають ефективну джерельну базу представленого дослідження. Залучені різні типи статистичного матеріалу (адміністративного, фіскального, церковного, військового обліку). Шляхом відповідної зовнішньої та внутрішньої критики визначається евристичний потенціал різних варіантів кількісних даних, встановлюється їхня репрезентативність та співвідношення із фактичністю. Особливу цінність становлять експедиційні масиви поточної радянської статистики (погосподарські книги вибіркового сільрад 1940–2015 рр.). На підставі цього створюється електронна (цифрова) база даних, яка охоплює майже 87 тисяч осіб на проміжку 1811 – 2015 рр.

Незважаючи на традиційність академічної уваги до статистичних описів, слід визнати, що питання демографічної відповідності розглядається епізодично та синхронно щодо окремих етапів історії болгар Бессарабії. Ці сюжети містяться переважно у прикладних аспектах під час реконструкцій окремих історичних процесів і періодів щодо певних груп в Бессарабії. Кількісні показники включені до досліджень як ілюстративні, викликають дискусії у межах оціночних припущень. Лише масштаби переселень на рівні арифметичних підрахунків виступають предметом спеціальної уваги. Спираючись на цей історіографічний досвід, можна стверджувати, що історично-демографічні аспекти життєдіяльності групи є потенційно продуктивним напрямом аналізу. Саме він стає базовим у представленому дослідженні.

Значно допомагає реалізації подібних наукових амбіцій застосування новітніх прийомів кліометрики та історичної антропології. Подібні актуальні методологічні ландшафти дозволяють знайти ефективні методи пізнання демографічного відтворення населення, розробити дослідницький інструментарій обробки баз даних, використати продуктивні засоби інтерпретації результатів. Зокрема, демографічні трансформації сприймаються як передумова та, водночас, як фактор історичного минулого. Соціальні установи та відповідні повсякденні й господарські практики визначаються у контекстах економічних і демографічних реалій. Ці сюжети представлені в кількісних моделях, заради яких проводиться систематизація значного емпіричного масиву даних. Усе це дозволяє провести реконструкції та зробити концептуальні припущення щодо минулого болгарської спільноти, мотивів та чинників, виявити сегменти потенційних шляхів розвитку. Як наслідок, маємо соціально-демографічні версії історичного пояснення процесів міграції, адаптації, стабілізації, еволюції болгарського населення Бессарабії протягом XIX – початку XXI ст.

Важливим чинником успішної інтеграції бессарабських болгар до економічного, соціального та адміністративного простору Російської імперії є

їхня еластична, гнучка суспільна організація, що ґрунтується на родових та общинних зв'язках-відносинах, які в процесі тривалого функціонування в межах різних політичних систем і домінуючих культур набувають складної та мінливої комбінаторики поєднань. Законодавство Російської імперії стабілізує болгарську спільноту. Сім'я набуває тих форм сімейної організації, які найбільш оптимальні для її функціонування. Упродовж другої половини XIX ст. бессарабська болгарська сім'я виявляє здатність до самоорганізації і зміни своєї структури, ускладнюючи чи спрощуючи її залежно від політично-адміністративної та соціально-економічної ситуації, у якій вона функціонує. Болгарське село, як ендогамна спільнота зі значною кількістю «патріархальних» сімей, у майже незміненому вигляді існує до середини XX ст. Аж до 1944 р. бессарабські болгари залишаються ендогамною спільнотою з непорушеною гомеостатичною рівновагою.

З приєднанням Південної Бессарабії до СРСР у 1944 р. відбувається інтенсивна радянська болгарського села в поєднанні з масовими репресіями та голодом, які суттєво змінюють демографічну ситуацію та ламають традиційний життєустрій. Разом з тим, у СРСР створюються умови для істотного підвищення освітнього рівня населення. Освіта перетворюється на чинник нової стратифікації суспільства, його модернізації. Розрив між поколіннями, міграції, руйнація системи ендогамних стосунків та інтернаціоналізація соціокультурного простору стають чинниками суттєвого скорочення болгарськомовного простору. Розпад колгоспної системи після 1991 р., розпаювання земель і концентрація фермерських господарств на зерновиробництві призводять до радикального зменшення робочих місць у селі. Міграції розглядаються як економічна стратегія сім'ї та виступають базовим фактором другого демографічного переходу.

Узагальнюючи дослідження народжуваності та смертності серед болгарської спільноти Південної Бессарабії XIX–початку XXI ст., розглянемо розвиток цих факторів природного руху населення з точки зору глобальних трансформацій протягом усього хронологічного відрізка.

Вирахувані нами коефіцієнти народжуваності дозволяють виокремити три періоди, протягом яких репродуктивна система болгарської етногрупи набуває специфічних, характерних їй властивостей.

Перший період – від 1812 р. до другої половини 70-х рр. XIX ст. Характерною рисою цього часу є вкрай високі показники народжуваності, які підтверджуються загальними, сумарними та віковими коефіцієнтами. На початку періоду болгарській спільноті властиві характеристики балканського переселенського соціуму, який протягом першої половини століття екстенсивним шляхом стабілізує статеву-вікову структуру групи. Розвиток земської медицини Бессарабської губернії протягом 70-х рр. XIX ст. та початок демографічного переходу призводять до зменшення показників смертності, що рефлексує на зменшенні коефіцієнтів народжуваності.

Другий період охоплює інтервал з другої половини 70-х рр. XIX ст. до першої половини 60-х рр. XX ст. та характеризується значними коливаннями

коефіцієнтів народження під впливом екзогенних факторів. Голод 1946–47 рр. зумовлює другий перехід і спад народжуваності з початку 60-х рр. на наступні роки.

Третій період триває до сьогоднішнього дня. Його особливістю є поступова одновекторність впливу на репродуктивну поведінку болгарської спільноти двох факторів – природного відтворення та міграційних рухів. Перший з них зумовив тенденції до зменшення народжуваності. Другий фактор, менш помітний до цього часу, набирає інтенсивності в середині 70-х рр. З 1970 р. до 2015 р. Південну Бессарабію покидає більше 50 тисяч осіб. Зрозуміло, що особи репродуктивного віку становлять більшу частину цієї кількості.

Загальний погляд на динаміку змін загальних коефіцієнтів смертності (ЗКС) серед болгарської спільноти Південної Бессарабії протягом більш ніж двох століть чітко виокремлює три періоди: перший – від переселення до кінця 70-х рр. XIX ст. з характерною надвисокою смертністю; другий з 80-х рр. XIX ст. до 1947 р. є часом подолання пандемій; третій – від 1948 р. до сучасності – інтервал, якому притаманні мінімальна материнська та дитяча смертність.

Пояснення особливо високим показникам смертності криється у вкрай низькому рівні медичної допомоги та майже її відсутності у першій половині XIX ст. Важка щоденна праця, перенаселеність жителів і слабкий рівень знань про елементарні правила гігієни є причинами значної частини хвороб та високої частки ендогенної смертності. Зусилля повітових земств Бессарабії протягом 60-х–70-х рр. XIX ст., спрямовані на протидію пандеміям, організацію навчання медсестер і лікарів, облаштування земських лікарень, та паралельна робота з підвищення знань населення про гігієну призвели до значного падіння смертності серед болгар Буджака на початку 80-х рр. XIX ст. Трагічною сторінкою історії болгарської спільноти Південної Бессарабії стали роки голоду 1946–47 рр. Значні демографічні втрати та зміна структури смертності стають основними його наслідками. Цей короткий інтервал часу є визначальним для подальших змін рівня та динаміки смертності в групі болгар Буджака.

Отже, у процесах трансформації факторів народжуваності та смертності болгарської спільноти Південної Бессарабії виокремлюють два демографічних переходи. Перший починається в останній чверті XIX ст. внаслідок подолання високої смертності, яка, своєю чергою, віддзеркалює зниження коефіцієнтів народжуваності. Другий перехід зумовлений втручанням екзогенного фактора голоду 1946–47 рр. в механізми природної смертності, що призводить до істотної зміни її структури. Події 40-х рр. рефлексують на зниження народжуваності на початку 60-х рр. XX ст. та зумовлюють подальше падіння її коефіцієнтів.

Процес трансформації демографічних показників шлюбності, структури сім'ї та домогосподарства формуються, розвиваються і зникають під впливом низки соціально-економічних факторів. Саме вони протягом двох століть зумовлюють зміни балансу шлюбності та частку осіб, що ніколи не перебували

у шлюбі, середній шлюбний вік і різницю в віці між подружжям, сезонність шлюбу та коливання структурних особливостей болгарської родини.

Найважливішим для болгар Буджака протягом майже півтора століття є «земельне питання». В аграрному суспільстві земельний фонд є економічною основою життєдіяльності як окремої родини, так і громади загалом. Загальноприйнятою є думка про те, що болгари переселяються на територію Бессарабії, тікаючи від турків. На наш погляд, не останню роль у цьому переселенні відіграє наявність значного масиву вільної землі, яку сім'ї отримують безкоштовно. Саме це стає основним фактором, який зумовлює подальший розвиток спільноти аж до середини ХХ ст.

Підвищення рівня релігійності населення та обізнаності сільських священників є основою значних змін у сезонності шлюбів протягом ХІХ ст. Законодавчо-адміністративні обмеження першої половини ХІХ ст. призводять до максимального збільшення сімейних колективів до 9,4 осіб на сім'ю, що, своєю чергою, відображається значним підвищенням частки складних родин та, відповідно, зменшенням кількості нуклеарних сімей.

Ще одним наслідком демографічного переходу, що відбувається наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., є фіксація початкових змін у ставленні населення до інституту шлюбу та сім'ї, а можливо, і часткова егалітаризація суспільства. Ці процеси, своєю чергою, актуалізують вплив співвідношення статей у вікових групах на показники шлюбності болгарського населення. Якщо у ХІХ ст. обов'язковість повторних шлюбів, регламентована нормами звичаєвого права, нівелює дисбаланс статей, то вплив соціальних факторів ХХ ст. відіграє вирішальну роль і призводить до радикальних демографічних трансформацій, особливо в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Перехід Південної Бессарабії до складу Радянського Союзу зумовлює початок процесів адаптації болгарської спільноти до нових соціальних реалій, значно відмінних від відомих соціуму раніше. Частка факторів, що впливають на шлюбність протягом ХІХ – першої половини ХХ ст., майже повністю втрачає своє значення. Ставлення радянської влади до релігії та інституту церкви нівелює можливість впливу священників на суспільство. Колективізація сільського господарства призводить до зміни економічної основи сім'ї. Егалітаризація суспільства спричиняє збільшення частки вдових представників групи, які відмовляються від вступу в другий шлюб. Статеве співвідношення на користь чоловіків віддзеркалює підвищення кількості осіб, які ніколи не були у шлюбі (частка жінок у цій когорті втричі більша, ніж чоловіків). Відповідно, усі ці зміни призводять до трансформацій у структурі сім'ї, підвищення кількості самотніх осіб і поступового зменшення середньої чисельності родини.

Але найбільш істотні демографічні трансформації шлюбних традицій болгарської спільноти відбуваються в незалежній Україні. Зменшення робочих місць у селі стає вирішальним фактором виштовхування та значної активізації переселення з села в місто. Пошуки джерел забезпечення сім'ї призводять до масштабної трудової міграції. Значна егалітаризація суспільства та поява економічної самостійності великої кількості жіночої половини прямо чи

опосередковано призводить до зміни співвідношення шлюбних когорт. Трансформація традиційного ставлення до шлюбу спричиняє появу нових структурних конфігурацій, які не вписуються у відомі типології.

Підсумовуючи демографічні трансформації шлюбності серед болгарської спільноти Південної Бессарабії, можемо виокремити три періоди. Перший – від переселення до 1944 року є традиційним, з притаманним йому ставленням до шлюбу та інституту сім'ї. Другий період – з 1944 р. до 1991 р., якому характерний початок важливих соціальних трансформацій і поступової егалітаризації суспільства. Третій період з 1991 р. до сьогодні є часом глобальних змін, значної рухливості населення та появи нового ставлення до шлюбу.

Дослідження історичної динаміки відтворення болгарської спільноти Південної Бессарабії протягом ХІХ – початку ХХІ ст. спирається на підрахунки та характеристики двох категорійних груп. З одного боку, розглядається сталість і рухливість статево-вікової структури населення, що дозволяє виявити історично-демографічний контекст із позицій результатів процесів та, водночас, потенціалу щодо визначення факторів подальшого розвитку. Підсумовуючи аналіз, можна визначити такі трансформаційні періоди, які ґрунтуються на конкретних дослідженнях сюжетів демографічного розвитку, соціально-економічних обставинах і внутрішньо-популяційних факторах відтворення групи: 1) формування спільноти шляхом переселень і адаптації до нових реалій Буджака (кінець ХVІІІ– середина ХІХ ст.); 2) стабілізація та еволюція спільноти у регіоні за рахунок внутрішнього потенціалу (друга половина ХІХ ст. – перша половина ХХ ст.); 3) модернізація та урбанізація етногрупи, яка виражена у міграційних тенденціях (1950–2010-ті рр.).

Виявлення специфічних рис спільноти під час переселень з балканських теренів до Бессарабії у синхронній компаративній перспективі свідчить, що болгарська іммігрантська група характеризується досить гармонійним співвідношенням статей у репродуктивному віці, значним домінуванням дівчат у дитячій групі та жінок серед осіб поважного віку. Щодо когортного складу, то виявляються прогресивні властивості у демографічній пропорції спільноти, із значним потенціалом зростання. Регіональна варіативність цих показників дає всі підстави вважати, що вони детерміновані характером переселень. В організованіших групах статево-вікове співвідношення виглядає більш рівним і гармонійним. Протягом одного умовно покоління ці особливості повністю нівелюються. Ефективність адаптації групи на нових теренах Південної Бессарабії виражається у демографічному відтворенні населення. Загальне кількісне зростання групи з 1818 по 1850 р. відбувається більше ніж утричі (у 3,3 рази).

З 1856 р. до 1878 р. розвиток болгарської спільноти проходить під впливом державно-адміністративних та соціально-економічних факторів у рамках двох держав. Обидві територіальні спільноти проявляють властивості популяції, що прогресує. Реалізація попереднього демографічного потенціалу, а також фактори природного відтворення населення визначають ці властивості

більше, ніж чинники механічних зовнішніх процесів (перехід частини поселень до іншого соціокультурного простору, міграції значної частки поселенців, проведення аграрних реформ та скасування статусу колоністів). Наприкінці XIX – на початку XX ст. відбувається «демографічний перехід» до модерного типу відтворення населення. Відповідно, болгарська спільнота на 1917 р. наближається до стаціонарного варіанту статево-вікової структури. Важливим чинником її формування виступає суттєве зменшення рівня смертності. Статево-вікова піраміда на 1917 рік є однією з найзбалансованіших за більш ніж два сторіччя історії болгар Буджака.

Варіативність статево-вікових характеристик 30-х–40-х рр. XX ст. дає підстави розрізняти дві паралельні моделі демографічного розвитку болгарської спільноти у Бессарабії: «прогресивну» та «стаціонарну». Умовною точкою біфуркації є друга половина 1920-х – перша половина 1930-х років. Вірогідно, це пов'язано із економічною стабільністю соціуму, яка зумовлена передачею землі до приватної власності, формуванням можливостей щодо модернізації життєдіяльності та проникнення елементів урбанізації до сільського товариства. Особливості моделей нівелюються не пізніше початку 1980-х рр. На 1985 р. маємо спільноту, для якої вже завершився процес переходу до стаціонарної моделі демографічної структури населення. Варіативність показників за окремими громадами дозволяє виявити асинхронність трансформацій. Співвідношення когорт свідчить про перехід окремих суспільств до регресивної демографічної структури. Сучасне болгарське населення Буджака виявляє тенденції до поглиблення регресивного стану демографічної структури.

Аналіз динаміки чисельності болгарської спільноти та її природного приросту дозволяє виокремити три періоди трансформацій під впливом сукупності соціокультурних, законодавчо-адміністративних та економічних чинників.

Перший період охоплює інтервал від початку XIX ст. до 1835 року. З одного боку, він характеризується високими темпами природного приросту, що є результатом превалювання високої народжуваності над високою смертністю. З іншого боку, тривають хвилі переселення болгар з теренів Османської імперії, які значною мірою мають маятниковий характер. Протягом першої половини 30-х рр. спостерігається своєрідний «історичний експеримент», коли на території Буджака формується болгарська спільнота, половина якої складається з сімей, що майже 25 років уже проживають у Бессарабії та інша половина – новоприбулі в 1828-30 рр. родини. Обидві частини суспільства мають свою демографічну структуру, статево-вікову характеристику та потенціал відтворення. Протягом наступних 20 років під впливом законодавчо-адміністративних чинників ці відмінності нівелюються.

Другий період – друга третина XIX ст. – початок 50-х рр. XX ст. Досить тривалий інтервал часу може бути охарактеризований майже повним превалюванням природних факторів відтворення болгарської спільноти. Незважаючи на поодинокі випадки, група не відчуває суттєвого збільшення за

рахунок імміграції. Але слід відзначити суттєву хвилю переселення болгар Буджака до Північного Приазов'я 1861-62 рр. та незначну – до Болгарії після її визволення у 1878 р. На межі XIX – XX ст. за рахунок значного зменшення смертності та, відповідно, народжуваності відбувається уповільнення темпів природного росту. Це свідчить про процеси переходу від традиційного до модерного демографічного типу відтворення, які тривають до другої половини XX ст.

Третій період – з початку 50-х рр. XX ст. і триває донині. Служба в лавах радянської армії та виїзди на навчання покладають початок процесам міграції болгарської спільноти із села в місто. Особливою точкою відліку є 1974 р., коли болгари отримують право мати паспорти та вільно пересуватися країною. До 2015 р. болгарська етногрупа Буджака втрачає більше 50-ти тисяч осіб. Істотна інтенсифікація міграційної активності спостерігається на початку XXI ст., що зумовлено господарсько-економічними змінами в селі, відсутністю робочих місць та вибором міграцій як стратегій життєзабезпечення.

Введення до наукового обігу значного масиву емпіричних даних дозволило зробити детальний аналіз демографічних трансформацій болгарської спільноти Південної Бессарабії протягом XIX–початку XXI ст. Проведення синхронізації джерел виявляє локальну та регіональну варіативність процесів, що підкреслює важливість проведеного дослідження для подальших студіювань інших територіальних груп на рівні регіонів і держави загалом.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Ганчев О. І. Демографічні трансформації болгарської спільноти Південної Бессарабії (XIX – початок XXI ст.). Одеса : Симекс-Принт, 2020. 636 с.

Археографічні збірники:

2. Болгары в Северном Причерноморье. Задунайские колонисты и болгары в фондах Измаильского архива. Аннотированный каталог. Авторы-составители: Галкина А. В., Ганчев А. И., Пригарин А. А. Измаил–Одесса : Удача, 2008. 110 с.

Розділи у колективних монографіях:

3. Bułgarzy-przesiedleńcy w południowej Besarabii w pierwszej połowie XIX wieku. *Balkany na Ukrainie. Bułgarzy, Gagauzi i Albańczycy z ukraińskiego Budziaku*. Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. 2013. С. 37–57.

4. Болгары. Буджак: историко-этнографические очерки народов юго-западных районов Одещины. Одесса : PostScriptUm-СМИЛ, 2014. С. 213–275.

Статті у фахових виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз, зарубіжних виданнях

5. Ganchev A. Bessarabian Bulgarians: Studying in Bulgaria, Searching for Identity. *The Anthropology of East Europe Review: Central Europe, Eastern Europe and Eurasia*. Massachusetts, 2006. vol. 24, no. 1, pp. 38–43.

6. Ганчев А. И. Болгары Молдовы, обучающиеся в Болгарии: перспективы возвращения. *Revista de Etnologie si Culturologie*. vol. 2. Chisinau, 2007. С. 32–37.

7. Ганчев А. И. Болгары Украины – студенты Болгарии. Миграция или эмиграция. *Stratum plus*. Sankt-Peterburg-Kishinev-Odessa-Bucharest, 2005–2009. № 6. С. 609–617.

8. Ганчев А. Българското семейство в Южна Бесарабия през втората половина на ХХ век (етно-демографски аспекти). *Etnologia Academica*. София, 2008. № 4. С. 212–236.

9. Ганчев А. Българите от Украйна и Молдова – студенти в България. Миграция или емиграция. *Български фолклор*. София, 2008. Кн. 1. С. 86–98.

10. Ганчев А. [Пригарин А.]. Одеското научно дружество на българистите структура, направления и основни резултати от дейността. *Списание на Българската академия на науките*. София, 2010. № 5. С. 42–48.

11. Ganchev A. Labor Migrations from Ukraine to the European Union Today and Tomorrow: Factors and Forecasts. *Migracijske i entice teme*. Zagreb, 2011. P. 227–247. (Индекси *CEEAS – Central & Eastern European Academic Source (since 2007)*, *CEEOL – Central and Eastern European Online Library (since 2003)*).

12. Ганчев А. И. [Пригарин А. А.]. Письма С. И. Цветко Н. С. Державину 1927–1929 гг.: творческие связи в контексте биографий. *Дриновський збірник*. Харків–Софія, 2011. Т. 4. С. 516–526.

13. Ганчев А. [Мильчев В., Пригарин А.]. Специфика миграционной активности населения региона „Сърнена средна гора“ на рубеже XVIII–XIX вв. и ее влияния на формирование болгарской общины „Туканцев“ в Южной Бессарабии. *Revista de Etnologie si Culturologie*. Cishineu, 2015. Vol. XVII. С. 57–65.

14. Ганчев А. [Мильчев В., Пригарин А.]. Локализиране на балканската прародина на българите туканци от Бесарабия и Таврия според писмени и фолклорни източници. *Български фолклор*. София, 2016. Год. XLII. Кн. 1. С. 25–51. (Индекси *ERIH PLUS; Anthropological Index Online (since 2014)*).

15. Ганчев О. І. Особливості змін в інституті сім'ї болгар Південної Бессарабії у період соціалізму. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки*. Миколаїв, 2019. № 2 (48). С. 90–97.

16. Ганчев О. І. Болгарські колоністи Південної Бессарабії у практиці внутрішнього управління Російської імперії першої половини XIX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2019. Т. 1. №52. С. 39–44. (Индекси *ERIH PLUS, DOAJ, Index Copernicus International*).

17. Ганчев О. І. Болгарські переселенці першої половини ХІХ ст.: оптимізації життєдіяльності до нових умовах Південної Бессарабії. *Zaporizhzhia Historical Review*. Запоріжжя, 2019. Т. 1. № 53. С. 36–43. (Індекси **ERIH PLUS, DOAJ, Index Copernicus International**).

18. Ганчев О. І. До проблеми походження та розселення туканської етнографічної групи болгар України. *Науковий вісник Чернівецького університету: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. Чернівці, 2019. № 2 (50). С. 70–78 (**Index Copernicus**).

19. Ганчев О. І. Особливості трансформації інституту сім'ї болгар Південної Бессарабії у другій половині ХХ ст. *Вісник Маріупольського державного університету*. Маріуполь, 2019. № 2 (48). С. 90–98. (**Index Copernicus**).

20. Ганчев О. І. Болгарська сім'я Південної Бессарабії у першій половині ХІХ ст. в науковому полі соціальної історії. *Сумський історико-архівний журнал*. Суми, 2019. № XXXIII. С. 38–55. (Індекси **ERIH PLUS, Index Copernicus, Global Impact Factor**).

21. Ганчев О. І. Шлюб, його форми та особливості дошлюбного спілкування болгар Одещини у радянську добу. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. Харків, 2019. Т. 29. С. 33–40.

22. Ганчев О. І. Болгарська сім'я Південної Бессарабії першої половини ХІХ ст.: модель етнодемографічного розвитку. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. Харків, 2019. Т. 30. С. 6–15.

Публікації, що додатково відображають результати дослідження та його апробації

Монографії та брошури:

23. Ганчев А. І. [Агафонова Т. А., Пригарин А. А., Тхоржевская Т. В.] Кубей и кубейци: бит и культура на българите и гагаузите в с. Червоноармейское, Болградски район, Одеска област. Одеса : Маяк, 2002. 88 с.

24. Ганчев А. І. [Агафонова Т. А., Бачинская Е. А., Пригарин А. А.] Карячка-Мирное: очерки истории прошлого и традиций. В серии: Липоване: история и культура русских старообрядцев. Одесса : КП «Измаильская гортипография», 2007. Вып. 4. 195 с.

Мультимедійні видання:

25. «Българите в Северното Причерноморие. Т. I–X». Автор-составитель Ганчев А. И. Одесса, 2012.

Статті:

26. Ганчев А. Трансформация в структурата на българското семейство в Южна Бесарабия през ХІХ – началото на ХХ век. *Etnoses and cultures on the Balkans*. Sofia, 2000. Vol. 2. P. 83–90.

27. Ганчев А. И. Внутрисемейные отношения и роль женщины в болгарской семье Южной Бессарабии второй половины XX века. *Буковинський історико-етнографічний вісник*. Чернівці, 2001. Вип. 3. С. 21–23.

28. Ганчев А. Първоначална адаптация на българите към новите условия на Южна Бессарабия през първата половина на XIX век. *Границата*. София, 2001. С. 230–238.

29. Ганчев А. Българското семейство в Южна Бессарабия през XIX век. Заселване и етнодемографско развитие. *Българите в Северното Причерноморие*. Велико Търново, 2003. Т. VIII. С. 227–237.

30. Ганчев А. И. Трансмиссия социального опыта в период социализма: на материалах болгарских сел Южной Бессарабии. *Р. Ф. Кайндль і українська історична наука : матеріали Міжнародного наукового семінару «Кайндлівські читання»*. Чернівці, 22–23 травня 2004 р. Вишніця, 2004. Частина 2. С. 45–49.

31. Ганчев А. И. Процесс адаптации болгар-переселенцев к новым условиям Южной Бессарабии на протяжении первой половины XIX века. *Одеська болгаристика*. Одеса, 2005–2006. Вип. 3–4. С. 25–31.

32. Ганчев А. И. Бессарабские болгары, обучающиеся в Болгарии: в поисках идентичности. *Българите в Северното Причерноморие*. Одеса, 2006. Т. IX. С. 283–295.

33. Ганчев О. І. Структура болгарської сім'ї Південної Бессарабії у другій половині XX століття. *Человек в истории и культуре*. Одеса–Терновка, 2007. С. 312–327.

34. Ганчев А. И. Изменяющаяся идентичность в замкнутых сообществах гастарбайтеров. *Kultura a rynek*. Lunlin, 2008. С. 268–272.

35. Ганчев О. І. Соціальна трансмісія в період соціалізму: болгарі Південної Бессарабії у 40–60-ті рр. XX ст. *Българите в Северното Причерноморие*. Одеса–Велико-Търново, 2009. Т. X. С. 267–278.

36. Ганчев А. И. [Лесникова А. В.]. Между Россией и Украиной: миграционные настроения студентов-болгар Одессы. *Migratory processes in Europe: evolution of the migratory interactions of the EU and Central and Eastern European countries: Brochure consists of abstracts sent by participants of conference, Odessa, 24–25 September*. Odessa, 2010. С. 63–64.

37. Ганчев О. І. [Леснікова А. В.]. Соціокультурні трансформації у середовищі болгар Бессарабії під впливом трудових міграцій у держави ЄС. *Соціально-економічні та етнокультурні наслідки міграції для України*. Київ, 2011. С. 197–203.

38. Ганчев О. І. Міграційні настрої студентів болгар Бессарабії. *Человек в истории и культуре*. Одесса, 2012. С. 450–458.

39. Ганчев О. І. Соціологічна характеристика структури та процесу соціальної адаптації мігрантського мікросоціуму (на прикладі сезонних трудових міграцій болгар Бессарабії у Фінляндію). *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. Запоріжжя, 2013. Вип. 58. С. 62–69.

40. Ганчев О. І. Учні міграції із України в Болгарію: «криза» ідентичності у студентів-болгар Бессарабії. *Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова. Серія соціологія і політичні науки*. Одеса, 2013. Т. 18. Випуск 3. (19). С. 37–46.

41. Ганчев О. І. Особливості соціальної адаптації болгар-переселенців у соціокультурному просторі Південної Бессарабії. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*: збірник наукових праць. Запоріжжя, 2013. Вип. 57. С. 76–87.

42. Ганчев О. І. Соціологічна характеристика структури та процесу соціальної адаптації мігрантського мікросоціуму (на прикладі сезонних трудових міграцій болгар Бессарабії у Фінляндію). *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*: збірник наукових праць. Запоріжжя, 2013. Вип. 58. С. 63–69.

43. Ганчев О. І. [Мільчев В. І., Прігарін О. А.]. «Туканци»: питання формування однієї субетнічної групи болгар України. *З любов'ю до народів: ювілейний збірник на пошану члена-кореспондента НАН України Всеволода Івановича Наулка з нагоди 80-річчя від дня народження*. Київ, 2013. С. 95–108.

44. Ганчев О. І. [Мільчев В. І.]. Діяльність болгарських національно-культурних товариств як фактор інсталяції свята “День слов’янської писемності і культури” в Україні (на прикладі Одеської та Запорізької областей). *Празникът на Свети Кирил и Методий – от националното към европейското духовно пространство. История, тенденции, перспективи*. София, 2014. С. 170–181.

45. Ганчев А. И. Сезонные трудовые миграции из Украины в Финляндию. Субъекты миграционных услуг. *Человек в истории и культуре*. Одесса, 2017. Вып. 3. С. 554–574.

АНОТАЦІЯ

Ганчев О. І. Демографічні трансформації болгарської спільноти Південної Бессарабії (XIX – початок XXI століть). Кваліфікаційна наукова праця.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Запорізький національний університет Міністерства освіти і науки України. – Запоріжжя, 2020.

Дисертаційна робота присвячена аналізу демографічних трансформацій болгарської спільноти Південної Бессарабії протягом XIX – початку XXI ст. (варіативність народжуваності; специфіка смертності; шлюб, сім'я та домогосподарство; сталість і рухливість статево-вікової структури; моделі приросту населення). Автор зосереджує увагу на аналізі демографічного стану болгарського соціуму під час переселення та групи чинників, під впливом яких формується та з часом трансформується етногрупа болгар Бессарабії. Законодавчо-адміністративні фактори сприяють процесам адаптації соціуму до нових умов Буджака та виступають базовими для подальших змін у структурі сім'ї та її численності. Господарсько-економічні умови виступають

трансформувальним чинником сезонності народжуваності, шлюбності та смертності. Фактори природного приросту формують моделі відтворення населення та маркують перший демографічний перехід. Міграційна активність населення зумовлює коливання чисельності групи та стає вирішальною для процесів другого демографічного переходу. У дослідженні вперше здійснюється комплексний аналіз процесів формування, розвитку та демографічних трансформацій болгарської спільноти Південної Бессарабії протягом двох століть, тобто усього періоду існування етногрупи.

Ключові слова: болгарська спільнота, демографічні трансформації, народжуваність, смертність, шлюбність, статево-вікова структура, відтворення населення, природний приріст, міграції.

АННОТАЦІЯ

Ганчев А. И. Демографические трансформации болгарской общности Южной Бессарабии (XIX – начало XXI вв.) Квалификационная научная работа.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.06 – историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Запорожский национальный университет Министерства образования и науки Украины. – Запорожье, 2020.

Диссертация посвящена анализу демографических трансформаций болгарской общности Южной Бессарабии в течение XIX – начала XXI веков. (Вариативность рождаемости; специфика смертности; брак, семья и домохозяйство; изменения половозрастной структуры; модели прироста населения). Автор сосредоточивает внимание на анализе демографического состояния болгарского социума во время переселения и группе факторов, под влиянием которых формируется и со временем трансформируется этногруппа болгар Бессарабии. Законодательно-административные условия способствуют процессам адаптации социума к новым условиям Буджака и выступают базовыми для последующих изменений в структуре семьи и ее численности. Хозяйственно-экономические условия выступают трансформирующим фактором сезонности рождаемости, брачности и смертности. Механизмы естественного прироста формируют модели воспроизводства населения и подчеркивают первый демографический переход. Миграционная активность населения обуславливает колебания численности группы и становится решающей для процессов второго демографического перехода. В исследовании впервые осуществляется комплексный анализ процессов формирования, развития и демографических трансформаций болгарской общности Южной Бессарабии в течение двух веков, то есть всего периода существования этногруппы.

Ключевые слова: болгарская общность, демографические трансформации, рождаемость, смертность, брачность, половозрастная структура, воспроизводство населения, естественный прирост, миграции.

SUMMARY

Ganchev A. I. Demographic transformation of the Bulgarian community in South Bessarabia (XIX – the beginning of XXI c.). Qualifying scientific work.

Dissertation for obtaining the degree of Doctor of Historical Sciences in the specialty 07.00.06 – historiography, source studies and special historical subjects. – Zaporizhzhia National University, the Ministry of Science and Education of Ukraine. – Zaporizhzhia, 2020.

The dissertation is concerned with analysis demographic transformation of the Bulgarian community in South Bessarabia during XIX – the beginning of XXI centuries. The aim of the study is coverage of social and demographic process while developing and transforming ethnocultural Bulgarian community in Bessarabia (XIX – the beginning of XXI c.).

The research object is determined as ethnocultural Bulgarian community in South Ukraine in the context of cross-cultural relations. Demographic aspects of formation process, adaptation and the Bulgarians' development in the South - West Black Sea region are established as the main subject.

The author focuses on the analysis of Bulgarian society's demographic condition during the relocation activity and on the groups of factors which influenced formation and transformation of Bulgarian ethno group in Bessarabia. Legislative and administrative factors facilitate the process of society's adaptation to new conditions of Budzhak. They also are basis for the following changes in family structures and their quantity. The economic-business environment is a transforming factor of maternity, weddings and deaths' seasons. Natural population factors make models of reproduction and mark the first demographic transition. Migratory activity of the population results in fluctuations in the number of group members and become decisive for the other demographic transition. The research is a pioneer providing complex analysis on the process of Bulgarian community's formation, development and demographic transformation in South Bessarabia in two centuries, in other words during existence of the ethno group.

The author mentions the fact that process of Bulgarians' transformation and combination of fertility and mortality rates in Bessarabia is divided into two demographic transitions. The first one starts in the last quarter of XIX c. as a result of decreasing high level of deaths which influences on decline in fertility. The second transition is based on exogenous factors of famine 1946-47. The mechanism of mortality leads to significant changes in its structure. It's estimated that the given events are the reason of decreasing fertility in the beginning of 1960s XX century and of further falling rates.

Social –demographic transformation of nuptiality among Bulgarians in South Bessarabia has three periods. The first one – from the relocation up to 1944 is traditional because of inherent relation to marriage and family institution. The second period is from 1944 till 1991 the beginning of important social transformations and gradual equalitalizm took place. The third period from 19991 and up to now is the time of global change, definite movement of the population and new attitude to marriage.

Particular attention is to be given to the issue of number of Bulgarian people in Bessarabia, natural and mechanic forms of population growth, characteristics of age/sex composition. Mainly characteristics are considered basing on scientific typology of the society: progressive, stable and regressive.

The migration to Bessarabia is shown pretty well together with the way it creates group of a definite progressive potential (balance of children, elderly people and of reproductive age: 44:45:11). 2-century-long demographic transformations lead to the ratio in 2015 that looks like 10 : 45 : 45 – so the structure of population may be defined as deeply regressive.

Key words: Bulgarian community, demographic transformations, fertility, mortality, marriage, age/sex composition, reproduction of population, natural growth, migration